

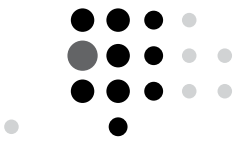

Права людини в діяльності поліції

ПРАКТИЧНИЙ ПОСІБНИК

Серпень 2016

- Реформування правоохоронної системи України є одним із найважливіших кроків на шляху становлення демократичної держави, в якій пануватиме верховенство права. Упродовж реформи органи внутрішніх справ повинні пройти складний процес трансформації із каральних органів у сервісну службу європейського зразка, основним завданням якої стане забезпечення прав та свобод людини. Необхідним елементом реалізації згаданої трансформації є реформування порядку підготовки майбутніх правоохоронців та створення сучасної європейської моделі освіти працівників поліції. Залучення громадських організацій (як національних, так і міжнародних) до процесу підготовки правоохоронців сприяє відкритості системи освіти МВС зокрема та підвищенню рівня довіри до поліції загалом.
- Провідним навчальним закладом України, який здійснює підготовку кадрів для Національної поліції, є Національна академія внутрішніх справ, на базі якої в партнерстві з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та правозахисниками було організовано та проведено факультативні заняття для майбутніх правоохоронців. Тематикою курсу обрано «Права людини в діяльності поліції».
- Цей посібник містить матеріали, які викладалися для курсантів Національної академії внутрішніх справ та пройшли успішну апробацію під час проведення лекційних занять. Автори сподіваються, що матеріал, який висвітлено в посібнику, допоможе не тільки під час підготовки майбутніх правоохоронців, а й працівникам поліції, які вже несуть службу із захисту прав людини та працюють на благо народу України.

ЗМІСТ

1. Загальна характеристика прав та свобод людини	5
2. Принципи рівності та недискримінації в роботі правоохоронців	10
3. Особисті права і свободи людини	17
4. Принцип свободи та особистої недоторканності	22
5. Правовий статус окремих категорій осіб в Україні	27
6. Роль працівників внутрішніх справ у запобіганні фальсифікаціям на виборах	36
7. Позитивний обов'язок держави щодо сприяння мирним зібранням та їх захисту	42
8. Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Національний превентивний механізм	47
9. Попередження катувань та жорстокого поводження в діяльності поліції	53
10. Громадський контроль органів влади.....	60
11. Правова допомога і можливості правового захисту особи в Україні	67
12. Правовий статус, гарантії діяльності та відповідальність працівника поліції	73

ПЕРЕДМОВА

Український народ обрав курс на євроінтеграцію та впровадження загальноєвропейських стандартів прав людини. В умовах політичної, соціальної та економічної кризи це питання стоїть гостро та невідкладно, досягнення поставленої мети у цих умовах – завдання нелегке.

Для того щоб відповідне реформування було успішним, першочерговою є реалізація конституційних змін, спрямованих на удосконалення нормативно-правових основ функціонування механізму держави. Наступним кроком має стати оптимізація організаційного забезпечення функціонування апарату держави: адже однією із перепон у розбудові демократичної та правової держави в Україні є відверто низький рівень професіоналізму службових осіб, які виконують функції держави.

Без перебільшення можна стверджувати, що сьогодні, в сучасному глобалізованому світі, права людини являють собою значну частину загальнолюдської культури, визнаються найвищою цінністю. Без розуміння прав людини неможливо оцінювати всю систему складних політичних, соціально-психологічних, соціальних, економічних, міжнародних відносин. Розуміння природного характеру прав та свобод людини звільняє особу від надмірної залежності від держави, дає особі можливість захистити власні права від будь-яких посягань.

Права людини органічно пов'язані із соціальною діяльністю людини. Вони є нормативною формою взаємодії осіб, впорядкування їх відносин, запобігання протиріччям та конфліктам. Такі права людини, як право на життя, честь і гідність, недоторканність особи, свободу совісті, думок, переконань, право на приватність, право на участь у політичних процесах, є необхідними умовами існування людини в цивілізованому суспільстві та повинні безумовно визнаватися та охоронятися державою.

У сучасній Україні, на превеликий жаль, відсутня справжня повага до людини, її прав та свобод. Це

є наслідком деформації правосвідомості та зневаги до прав людини, які відбувалися протягом десятиліть. Відповідна ситуація спричиняє незахищеність індивіда перед державою, неможливість передбачити дії представників влади. Забезпечення належного дотримання прав людини у правоохоронній діяльності – проблема, що поки не вирішена остаточно у нашій державі. Специфіка діяльності, яку провадять правоохоронні органи, пов'язана з конфліктними та стресовими ситуаціями, що часто є неоднозначними, проте потребують оперативного реагування. Позаяк Національна поліція України є органом, що покликаний служити суспільству шляхом забезпечення охорони прав та свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку, підготовка працівників поліції має бути зосереджена на набутті ними практичних знань, умінь та навичок у поєднанні з вихованням їх у дусі поваги до природних прав людини, усвідомленні ними своєї ролі у захисті цих прав, припиненні та запобіганні їх порушень.

Сьогодні в Україні відбувається реформування всіх інституцій влади. Повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі, Паризькій хартії для нової Європи та в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, а також повага до принципу верховенства права повинні стати фундаментом внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави.

Підготовку даного видання здійснило Представництво Фонду Фрідріха Еберта в Україні у партнерстві із Національною академією внутрішніх справ та низкою громадських організацій у рамках реалізації ініціативи «Посилення складової навчальних програм щодо прав людини»¹. Видання присвячене питанням імплементації міжнародних стандартів прав людини в Україні, принципам правового статусу особи та призначення сприяти утвердженню прав і свобод людини та громадянина в діяльності підрозділів поліції.

Б.В. Калиновський

Завідувач кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

1. Проект було розпочато з ГО «Євроклуб: Право і Захист»

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ

**Олександра Матвійчук,
Голова правління Центру
Громадянських Свобод,
Координаторка Євромайдану SOS**

ВСТУП²

Сучасна демократія (у перекладі із грецької мови «демос» – народ та «кратос» – влада) відзначається вбудованим у неї механізмом захисту прав людини. Саме права людини є тим інструментом, який захищає кожного індивіда від тиранії влади. Можна сказати, що вони виступають тим символічним щитом, який захищає меншість від свавільних рішень більшості. Будь-яка людина, яка вважає себе представником більшості, рано чи пізно неминуче опиниться в ситуації, коли вона буде в меншості. Наприклад, курсанти в меншості серед населення України, оскільки належать до молоді, в меншості серед молоді, оскільки належать до студентів, в меншості серед студентів, оскільки навчаються в Академії Міністерства внутрішніх справ і т.д.

Розмова про права людини – це завжди розмова про владу та її роль в суспільстві. Органи влади слід розглядати не інакше, як найманих суспільством менеджерів. Вони обираються безпосередньо народом на певний термін (або призначаються обраними представницькими органами) та функціонують на податки громадян країни, які тим самим оплачують їх роботу на благо всього суспільства. У разі неефективного виконання роботи суспільство розриває укладений трудовий контракт із «найманим менеджером», що відбувається на періодичних загальнонаціональних та місцевих виборах.

Правозахисники та громадські активісти, які займаються вирішенням суспільних проблем та

захищають права людей, завжди перебувають між людиною та владою. Здійснюючи будь-які дії, жорстко опонуючи органам влади та критикуючи їх роботу, правозахисники та громадські активісти вбачають своїм завданням не посісти їх місце, а захистити порушені права людей та змусити будь-яку владу вирішувати суспільні проблеми. Цим правозахисники та громадські активісти відрізняються від політичної опозиції, яка в кожній демократичній країні потенційно прагне стати новою владою та отримати можливість реалізувати свою політичну програму.

Права та свободи людини витікають із притаманної будь-якій людині людської гідності. Так, у статті 1 Загальної декларації з прав людини закріплено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства». На практиці це означає, що навіть людина, яка вчинила ганебний вчинок та, на думку оточуючих, не має особистої гідності, все одно не може втратити людської гідності, із поваги до якої неприпустимим та кримінально караним є жорстоке поводження із серійним вбивцею під час утримання у в'язниці.

Окремо варто зазначити, що відповідно до статті 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Тобто на відміну від людей, яким дозволено усе, що не заборонено законом, органи влади діють за протилежним принципом. Їм дозволено тільки те, що прямо законом передбачено.

Таким чином, концепція прав людини включає у себе три аспекти: по-перше, кожна влада існує у суворих встановлених законом рамках: по-друге, кожна людина має автономну сферу, в яку жодна влада не може вторгнутися; по-третє, кожна людина може виступити проти держави для захисту своїх прав.

Більшість прав та свобод людини не носять абсолютного характеру та можуть обмежува-

2. Далі у тексті довільний виклад змісту лекції Андрія Юрова «Вступ до концепції прав людини».

тися. Наприклад, заборона мови ворожнечі обмежує свободу вираження поглядів, слідчі дії правоохоронних органів обмежують право на приватне життя. У будь-якому разі такі обмеження не можуть бути свавільними, навпаки: вони мають передбачатися виключно законом, точно відповідати цілям, заради яких запроваджуються, та бути необхідними у демократичному суспільстві.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ

Дуалізм

Права людини мають дуалістичну природу. З одного боку, це ідеї, переконання, система цінностей, філософська концепція про «захист справедливості і людської гідності». Цей підхід допомагає відповісти на питання, що таке людина і чому права людини повинні бути захищені. Другий підхід визначає права людини як чіткі правові норми і ефективно працюючі механізми: те, що в міжнародній термінології часто називають «міжнародне право прав людини». Він допомагає відповісти на питання, як реалізувати права людини, хто повинен стежити за дотриманням прав людини і яким чином людина може захистити себе, якщо її права порушуються.

Вертикальність

Права людини існують у «вертикалі», тобто виникають у відносинах між «владою» (в широкому сенсі цього слова) і «людиною». «Горизонтальні» відносини, які виникають між особами, хоча б одна з яких не є представником влади, до «прав людини» не мають стосунку. Для вирішення проблем, які виникають у горизонтальних відносинах, існують спеціально створені органи влади. Наприклад, у випадку вчинення порушень іншою людиною для вирішення конфлікту та відновлення справедливості можна звернутися до уповноваженого державою посередника – до суду. Але мусять існувати механізми для захисту людини в правовідносинах особливого роду, коли порушником виступає сама держава. Саме тому усі рішення Європейського суду з прав людини

вносяться проти держави, хоча на практиці доволі часто порушником виступає конкретний представник органів влади.

Універсальність

Права людини належать кожній людині у будь-якій ситуації та незалежно від будь-яких ознак, як-от: національності, місця проживання, статі, етнічної належності, кольору шкіри, релігії, мови тощо. Вони невід’ємні та взаємопов’язані. Водночас можливі передбачені законом та необхідні у демократичному суспільстві обмеження прав та свобод для досягнення легітимної мети. Наприклад, обмеження свободи пересування людини, яка відбуває покарання. Але і в цьому випадку йдеться не про позбавлення, а про тимчасове обмеження конкретного права. Важливо розуміти, що міжнародне право має примат над національним, тож, люди, які живуть у недемократичних країнах із репресивним законодавством, все одно мають весь комплекс прав та свобод, закріплений в універсальних міжнародних стандартах.

Природність

Права людини часто називають природними, оскільки вони відображають природне прагнення людини до свободи та належать їй від народження. Водночас вони не існують у вигляді природних законів, на кшталт закону тяжіння. Закон тяжіння діє безвідносно до пануючого в державі режиму. А права людини в недемократичних державах часто та безкарно порушуються. Це пояснюється тим, що права людини є штучно придуманою юридичною конструкцією, яка закріпила гуманістичні ідеї на рівні міжнародних стандартів та міжнародних механізмів. І тепер кожна людина може апелювати до них за захистом порушених прав. Права та свободи людини стали закономірним результатом столітнього процесу поступового визнання індивідуальної свободи людини та обмеження влади уряду. Але загального визнання дана концепція набула тільки після Другої світової війни. Саме тому перелік прав та свобод людини досить обмежений. Так, у Загальній декларації прав людини нараховується близько 30 статей, які вважаються універсальними стандартами.

ВИДИ ПРАВ ЛЮДИНИ

Позитивні та негативні права

Негативні права (свободи) – ті з них, для реалізації яких держава нічого (або майже нічого) не має робити. Наприклад, свобода від катування та жорстоко поводження на практиці означає, що, коли затримана людина потрапляє до поліцейського відділку, держава просто мусить не катувати та не принижувати її. Майже усі свободи можуть бути обмежені відповідно до закону для досягнення легітимної цілі та у разі, якщо запроваджені обмеження необхідні у демократичному суспільстві. Але є низки свобод, які не можуть обмежуватися за жодних умов, – це свобода від катувань та свобода від рабства.

Позитивні права (права) – ті з них, для реалізації яких держава повинна докласти значних зусиль. І, як правило, вони вимагають серйозних адміністративних ресурсів. Наприклад, право на справедливий суд передбачає безліч речей: високу зарплату суддів для забезпечення їх незалежності, належне обладнання приміщень судів, забезпечення всіх суддів відповідною правовою базою (наприклад, усіма рішеннями Європейського суду з прав людини), ефективну систему навчання та професійної атестації суддів і т.д. Усе це є позитивним обов'язком держави для забезпечення цього конкретного права людини.

Права різних поколінь

Історично першими на рівні міжнародних стандартів були закріплені громадянські та політичні права (їх іще називають фундаментальними). Це право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, свобода мирних зібрань, свобода асоціацій тощо. Саме на їх захист працює Європейський суд з прав людини. Існує так зване друге покоління прав – соціальні, економічні та культурні права (зокрема право на працю, право на соціальне забезпечення, право на достатній життєвий рівень тощо) і третє покоління – екологічні та низка інших прав. Складність полягає у тому, що права другого та третього покоління дуже сильно залежать від добробуту держави, що на

практиці означає доволі різну можливість для їх реалізації у різних країнах та неможливість вироблення єдиного для всіх стандарту. Основним політико-правовим документом, який визначає рівень забезпечення даних прав державою, є щорічний бюджет.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Саме тому головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Звертаємо увагу, що дана стаття Конституції оперує поняттям «людина», а не «громадянин», «законослухняна особа» тощо. У цьому контексті важливим є наступне положення основного закону, відповідно до якого усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а їх права і свободи є невідчужуваними та непорушними. Конституція України визнає, що ці права впливають з властивої кожній особі людської гідності.

Права та свободи людини, які визначають зміст і спрямованість діяльності держави, закріплені у чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких було надано Верховною Радою України. Конституція України окремо наголошує, що в такому разі вони є частиною національного законодавства України.

На рівні системи ООН програмним документом, який закріплює права та свободи людини, є Загальна Декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю 10 грудня 1948 року, як «завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави». Нижче наведено тільки окремі з цих прав, які має кожна людина відповідно до тридцяти статей Декларації:

- на життя, на свободу і на особисту недоторканність;

- на свободу від тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження і покарання;
- на свободу від безпідставного втручання в особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність житла, таємницю кореспонденції або на честь і репутацію;
- вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави;
- на свободу від безпідставного арешту, затримання або вигнання;
- вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

Окрім Декларації про права людини, у системі ООН існують Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р., які за своїм змістом доповнюють та розширюють статті Декларації. Важливим є те, що у пактах міститься принцип межі обмежень прав та свобод людини: «Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті».

Це прямо відповідає положенню статті 29 Загальної декларації прав людини, відповідно до якого «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві».

Згадані вище міжнародні документи у своїй сукупності складають Міжнародний білль прав

людини (або Хартію прав людини), виконання якої є безпосереднім міжнародним зобов'язанням України.

На рівні системи Ради Європи основним документом у галузі прав та свобод людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та додаткові протоколи до неї. Відповідно до неї Україна як сторона-підписант гарантує кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

Для забезпечення дотримання державами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створено Європейський суд з прав людини, який функціонує на постійній основі. Суд приймає індивідуальні заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного державою порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у статті 2 окремо закріплює, що виконання рішень Європейського суду з прав людини є обов'язковим для України.

Україна є одним із лідерів за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини. Це означає, що держава (а точніше, конкретні посадові особи органів влади) систематично порушує права людини всупереч узятим на себе міжнародним зобов'язанням.

Згадані вище міжнародні стандарти у галузі прав людини знайшли безпосереднє відображення у Конституції України як основному законі держави, що має найвищу юридичну силу. Важливо пам'ятати, що норми Конституції України є нормами прямої дії, тож звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Нижче перелік окремих із них:

- людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю;

- усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними;
- кожна людина має невід'ємне право на життя;
- кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню;
- кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність;
- ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом;
- ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України;
- кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- кожному гарантується право знати свої права і обов'язки;
- кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Варто зауважити, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Це особливо важливо для врахуванні наступного

положення статті 22 Конституції України: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Стаття 64 Конституції закріплює: «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Тож обмеження цих прав можливі виключно на підставі закону для досягнення легітимної цілі та у разі визнання їх такими, що є необхідними у демократичному суспільстві.

Доволі показовим у цьому контексті є рішення Конституційного Суду України від 19 червня 2001 року №9-рп/2001 у справі щодо стажу наукової роботи. Конституційний Суд України висловив правову позицію, за якою «Україна є правовою державою, а в правовій державі існує сувора ієрархія нормативних актів, відповідно до якої постанови та інші рішення органів виконавчої влади мають підзаконний характер і не повинні викривляти сутність і зміст законів».

Отже, права та свободи будь-якої людини гарантуються цілою низкою міжнародно-правових актів та знайшли своє закріплення і на рівні Конституції України.

Особливу увагу слід звернути на те, що відповідно і до Закону України «Про Національну поліцію» поліція визначається як центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

2. ПРИНЦИПИ РІВНОСТІ ТА НЕДИСКРИМІНАЦІЇ В РОБОТІ ПРАВООХОРОНЦІВ

**Олександра Делеменчук,
Координаторка міжнародних програм Центру Громадянських Свобод**

ВСТУП. ВАЖЛИВІСТЬ ПРИНЦИПІВ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ТА РІВНОСТІ

Принцип недискримінації означає заборону необгрунтованого відмінного ставлення (встановлення розрізень, винятків, обмежень чи переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які перебувають у кардинально різних ситуаціях. Оскільки дискримінація призводить до обмеження або унеможливлення здійснення прав і свобод на рівних підставах, то її заборона розглядається як один із шляхів забезпечення рівності всіх людей. Право на захист від дискримінації є одним із фундаментальних прав людини, яке визнане міжнародним правом і має бути забезпечене сучасними державами.

Ці принципи за своєю природою походять від природного права (права справедливості) і є сучасним втіленням принципів природного права. Природне право (право справедливості) у Стародавній Греції та Римі позначалося як «агцыНав», тобто як «рівність». Авторитетне джерело римського права «Інституції Юстиніана» містить визначення справедливості, яка «полягає у постійній та твердій волі віддавати кожному своє».

Принцип рівності має визначальний характер для інших прав: свободи вираження, свободи віросповідання, права на приватне життя, свободи мирних зібрань, права на справедливий суд, права на працю тощо. Цей принцип є втіленням загальної концепції справедливості, яка, у свою чергу, певним чином залежить від наявної у суспільстві системи моральних цін-

ностей. Саме тому принципи недискримінації та рівності лежать в основі концепції прав людини і захисту кожної людини і громадянина. Таким чином, знання та розуміння застосування цих принципів є важливим для користувачів посібника не тільки як майбутніх правоохоронців, але насамперед як громадян України.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ

У перекладі з латини «tolerance» означає «терпіння». Це слово в медицині позначає здатність організму переносити вплив тих чи інших чинників. У суспільстві толерантність означає терпимість до інших думок, поглядів, традицій.

Толерантність – це повага, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань. Також толерантність – це єдність у різноманітті, ознака переходу від війни до культури миру. Для громадян це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини.

Сьогодні толерантність – яскравий показник ступеня демократичності кожної держави й одна з умов її розвитку. Політична толерантність є основою плідних міжнародних відносин. Для того щоб досягти успіху у власному житті, не витратити сил на конфлікти, «побутові війни», кожному доцільно сформувати у собі толерантність як рису характеру. Для цього необхідно: бути готовими до того, що всі люди різні – не кращі й гірші, а просто різні; навчитися сприймати людей такими, якими вони є, не намагаючись змінити в них те, що нам не подобається; цінувати в кожній людині особистість і поважати її думки, почуття, переконання незалежно від того, чи збігаються вони з нашими.

ПРОФІЛАКТИКА УПЕРЕДЖЕНЬ І СТЕРЕОТИПІВ У РОБОТІ ПРАВООХОРОНЦЯ

Стереотип – стале, спрощене уявлення про кого- або що-небудь. Уперше термін «стереотип» використав американський журналіст Уолтер Ліппман у 1922 р. в книзі «Суспільна думка». Цим словом він описав метод, за допомогою якого суспільство намагається категоризувати людей. Стереотипи є складовою частиною масової культури. Вони можуть формуватися на основі віку («молодь слухає тільки транс»), статі («усі чоловіки хочуть від жінок тільки одного»), раси («усі темношкірі – злочинці»), релігії («іслам – релігія терористів»), професії («усі адвокати – брехуни») і національності («усі українки за кордоном легкодоступні»). Існують також стереотипи географічні («життя в невеликих містах безпечніше, ніж у мегаполісах, але люди там менш розвинуті»), речові («німецька побутова техніка – найякісніша») тощо.

Наявність стереотипів не є провиною людини. Вони є в кожного з нас, і це – природний спосіб пізнання світу. Людський мозок влаштований таким чином, що він постійно класифікує все, що йому трапляється в реальному житті. Коли у нас не вистачає інформації про якийсь предмет, ми відносимо його до певної категорії і приписуємо йому певні якості. Але постійне споживання інформації та розширення кругозору рятує нас від подібних спрощених уявлень про світ та сприяє особистісному розвитку та пластичності інтелекту.

Усі стереотипи поділяються на позитивні, негативні і нейтральні. Негативні стереотипи, якщо вони впливають на мислення постійно, можуть призвести до виникнення упереджень – необ'єктивного негативного ставлення до кого-небудь або чого-небудь; забобонів – негативного ставлення до людини чи будь-якої групи людей, про яких насправді нічого достеменно невідомо; і нарешті, дискримінації – прояву упереджень у поведінці та політиці, що являють собою обмеження прав людини й утиск її гідності за ознаками раси, національності, статі, релігії, переконань, майнового становища

тощо; нарешті, злочинів на ґрунті ненависті, а в найгірших випадках до геноциду – навмисного й систематичного знищення расових або національних груп цивільного населення з метою ліквідації певних рас, національних та релігійних груп.

Наскільки упередження можуть змінюватися? За півстоліття расові та гендерні упередження дуже змінилися. Наприклад, зараз майже кожен американець вважає, що діти будь-яких рас повинні ходити в одну школу (ще в 50-х роках минулого століття в навчальних закладах діяла сегрегація). Марко Вовчок у 19 сторіччі була змушена брати чоловічий псевдонім, щоб її твори публікували, а зараз книжки письменниці є в будь-якій українській книгарні. А жінки в одному з кантонів Швейцарії отримали право голосу лише у 1971 році.

Дискримінація також посилює упередженість через реакції, які виникають у жертв: люди почуваються приреченими на пригнобленне становище. Людина, яка потерпіла від дискримінації, часто викликає почуття провини або злості в інших членів суспільства. Обидві реакції можуть стати поясненням того, що начебто «винна жертва». Якщо умови життя в бідному районі призводять до зростання злочинності, то хтось із часом може використати високу злочинність для виправдання продовження тієї дискримінації, яка призвела до створення гетто. Упередження виникають не лише через розподіл суспільства, але й через емоційні реакції. Упередження може виражати злість: якщо щось не складається, починаються пошуки винних (наприклад, «мігранти забрали наші робочі місця»). Один із нацистських ідеологів казав: «Якби євреїв не було, ми повинні були б їх придумати». Відкриті та приховані упередження можуть бути основою дискримінації та злочинів на ґрунті ненависті. На жаль, 20 сторіччя стало прикладом безпрецедентних подій, коли під час тоталітарних режимів упередження та стереотипи переросли у державну політику дискримінації та геноциди: вірменський геноцид, Голодомор українського народу, Голокост, депортацію кримських татар, геноцид у Руанді тощо.

ПРИНЦИП НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У РОБОТІ ПРАВООХОРОНЦЯ

Загальні принципи рівності та недискримінації встановлені Конституцією України. Стаття 24 Конституції України говорить: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Аналогічні гарантії рівності та заборони дискримінації містяться й у низці нормативних актів міжнародного права, які в різні часи були ратифіковані Україною, ставши невід'ємною частиною національного законодавства, наприклад у Європейській конвенції з прав людини. Крім того, гарантії недискримінації в тому чи іншому вигляді містяться майже у кожному галузевому законі, починаючи, наприклад, від Закону України «Про освіту» (стаття 3) та закінчуючи Законом України «Про державну службу» (стаття 4). Також є законодавчі акти, що визначають дискримінацію, передбачають відповідальність за порушення принципу недискримінації тощо. Йдеться про Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Основним же законодавчим актом, який містить узагальнююче визначення поняття «дискримінація» та забороняє будь-які її форми, є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Принцип недискримінації, встановлений статтею 2 Закону, передбачає забезпечення рівності прав і свобод осіб та / або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб. Відповідно до статті 4 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», дія Закону поширюється на відносини між юридичними особами публічного та приватного права, місцезнаходжен-

ня яких зареєстровано на території України, а також фізичними особами, які перебувають на території України зокрема в таких сферах суспільних відносин: громадсько-політична діяльність; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування; правосуддя; трудові відносини, у тому числі застосування роботодавцем принципу розумного пристосування; охорона здоров'я; освіта; соціальний захист; житлові відносини; доступ до товарів і послуг; інші сфери суспільних відносин. Таким чином, дискримінувати можуть не тільки представники державних органів, але й приватні особи (працедавці, орендодавці, постачальники послуг тощо). Дія Закону поширюється на роботу правоохоронних органів. Отже, дотримання принципу недискримінації у своїй роботі є обов'язком для правоохоронців.

Стаття 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» термін «дискримінація» визначає таким чином: «Ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними».

Принципи визначення дискримінації:

1. Наявність порушення (обмеження у визнанні, реалізації або користуванні) прав і свобод.
2. Наявність певної захищеної ознаки, на підставі якої відбувається розрізнення.
3. Відсутність правомірної, об'єктивно обґрунтованої мети, для досягнення якої проводиться розрізнення.

4. Недотримання принципу пропорційності (належності та необхідності) між метою розрізнення та способами її досягнення.

Закон встановлює перелік ознак, за якими заборонена дискримінація: раса; колір шкіри; політичні переконання; релігійні та інші переконання; стать; вік; інвалідність; етнічне походження; соціальне походження; громадянство; сімейний стан; майновий стан; місце проживання; мова або інші ознаки. Фраза «або інші ознаки» означає, що наведений у положенні Закону перелік є невичерпним. Звичайно, не за кожною ознакою, яка може бути притаманна особі протягом короткого чи довшого проміжку часу, антидискримінаційне законодавство забороняє проводити розрізнення. Для визначення тих чи інших ознак, за якими забороняється дискримінація, можна користуватися загальним правилом: інші ознаки повинні відображати певну «персональну» характеристику (статус), за якою можна відрізнити осіб або групи осіб, та бути достатньо подібними до ознак, які зазначені у відповідних нормах антидискримінаційного законодавства, зокрема бути невід'ємними, вродженими, незалежними від особи та майже або повністю незмінними характеристиками (наприклад, колір шкіри, стать, сексуальна орієнтація) або стосуватися визначального для особистої або групової ідентичності вибору (наприклад, релігійні або інші переконання, національна належність).

Різниця в поводженні вважається дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного і розумного виправдання, або, іншими словами, якщо різниця в поводженні не переслідує правомірної мети та якщо немає розумної пропорційності між використовуваними засобами і цією метою.

Метою обмеження можуть бути:

- інтереси національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки;
- запобігання заворушенням чи злочинам;
- охорона здоров'я чи моралі;

- захист репутації чи прав інших осіб;
- запобігання розголошенню конфіденційної інформації;
- підтримка авторитету і безсторонності правосуддя.

Така мета пов'язана з нагальною суспільною необхідністю (наприклад, в економічній, трудовій, соціальній або інших сферах), яка переважає індивідуальні потреби або інтереси. У сфері праці вона може базуватися на особливих і невід'ємних вимогах певної професійної діяльності (наявність певної освіти, досвіду, ліцензій тощо). Мета для виправдання розрізнення у поводженні повинна не тільки бути правомірною, тобто обґрунтованою з точки зору закону та/або нагальної суспільної потреби, але й досягатися пропорційними методами. Це означає, що відсутні будь-які інші засоби досягнення цієї мети, тобто шкода, необхідна для досягнення поставленої мети, має бути мінімальною; та поставлена мета є достатньо важливою, щоб виправдати рівень втручання.

Дискримінація може бути прямою та непрямою. Пряма дискримінація: «Ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поведуться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації». Розгляньмо найбільш важливі елементи, які допоможуть нам встановити, чи була пряма дискримінація в тій чи іншій ситуації. Чи має особа, яка скаржитися на дискримінацію, певну ознаку, за якою заборонена дискримінація? Якщо встановлено, що особа чи група осіб мають ознаку, за якою заборонена дискримінація, потрібно встановити, чи була саме ця захищена ознака причиною відмінності у поводженні, яка призвела до порушення прав. Наявність наміру (умислу) в особи, яка створила ситуацію різного, менш прихильного ставлення, для встановлення факту прямої дискримінації не має значення. Саме тому Законом пряма дискримінація визначається як «ситуація», бо, серед іншого, вона може виникати й у результаті певних рішень, дій або бездіяльності, дискримінаційність яких не була ціллю та мог-

ла навіть не передбачатися. Прикладом прямої дискримінації можуть бути відмова здати квартиру переселенцю, відмова у працевлаштуванні представникові певної етнічної групи, менша винагорода за працю, запропонована жінці. Важливо також звернути увагу на те, що прямою дискримінацією вважається не тільки різне поводження з особами або групами осіб, які перебувають в аналогічній ситуації, але й його дзеркальна протилежність – однакове поводження з особами або групами осіб, які перебувають у сутнісно різних ситуаціях. Також важливо звернути увагу на те, що пряму дискримінацію може становити не тільки дія, але й бездіяльність (наприклад, відсутність пандуса у публічному місці).

Непряма дискримінація – це наслідок застосування нейтрально сформульованого (тобто такого, що не стосується конкретної ознаки особи, або групи осіб) правила, вимоги чи політики, які передбачають однакове ставлення, але на практиці створюють менш сприятливі умови для реалізації прав певною особою або групою осіб через їхні ознаки. Наприклад, усі діти мають право на загальну середню освіту, але ромські діти не можуть піти до школи, бо не мають свідоцтва про народження та коштів на придбання книжок, або жінки у Саудівській Аравії мають право на працю, але не можуть його реалізувати, бо їм заборонено покидати дім без супроводу родича чоловічої статі та керувати транспортними засобами. Непряма дискримінація часто є більш небезпечною та укоріненою, ніж пряма.

Закон також містить таке поняття, як утиск: «небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери». Утиск означає, що щодо особи застосовується поведінка, яка є образливою та принизливою для її людської гідності, а також/або створює напружену і зневажливу атмосферу щодо цієї особи в колективі. Поведінка має на меті або своїм результатом приниження гідності людини саме через будь-яку індивідуальну або групову ознаку.

Таким чином, утиск може набувати форм: словесних образ, коментарів або натяків, спрямованих на приниження гідності людини через, наприклад, її колір шкіри, етнічну належність, стать, інвалідність, сексуальну орієнтацію тощо; образливих сексистських, гомофобних, антисемітських жартів тощо; публічного (зокрема на робочому місці) поширення сексистських, ксенофобних, гомофобних та інших друкованих або графічних матеріалів; образливих жестів сексистського або ксенофобного характеру; ігнорування, ізоляції або сегрегації через стать, етнічну належність, сексуальну орієнтацію тощо; актів фізичної агресії та насильства. Описана вище поведінка має бути явно небажаною для особи, на яку вона спрямована або яка страждає від неї. Іншими словами, особа, яка стикається з дискримінаційною поведінкою, що принижує її гідність або прямо чи опосередковано створює ворожу, образливу та зневажливу атмосферу, зазвичай повинна в той чи інший спосіб повідомити правопорушникові(-ці) про неприйнятність такої його/її поведінки, повідомити керівництву про неприйнятність поведінки свого/своєї колеги тощо. Оцінюючи можливість кваліфікації тієї чи іншої поведінки як утиску, також варто пам'ятати про те, що не може йтися про одиничні та ізольовані інциденти образи честі та достоїнства людини, бодай за певними ознаками, за якими заборонена дискримінація. Також для кваліфікації поведінки, як утиску, вона повинна завдавати суттєвої моральної або матеріальної шкоди особі або групі осіб, які від неї страждають і призводити до створення напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери.

З метою виправлення ситуації дискримінації щодо значного кола осіб та запобігання її майбутнім проявам, застосовують позитивні дії. Під позитивними діями ми розуміємо – спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України. Позитивні дії застосовуються до груп, що зазнавали систематичної дискримінації та внаслідок

цього позбавлені можливості повною мірою реалізувати свої права (наприклад, до корінного населення США, кримських татар, що були насильницько депортовані, жінок, представників певних етнічних меншин). Серед інших прикладів позитивних дій можна навести квотування жінок у політичних партіях, виділення певної кількості місць для певної групи у навчальних закладах, чи преференції для певних груп під час працевлаштування.

ЗЛОЧИНИ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ (ЗґН)

Елементи ЗґН:

1. Захищені ознаки / характеристики потерпілої особи або групи осіб.
2. Правопорушення щодо особи або групи осіб становить склад злочину, визначений кримінальним законодавством.
3. Негативний суспільний ефект.

«Злочини, які вчинено на ґрунті ненависті, можуть бути визначені як: будь-який злочин, зокрема проти життя, здоров'я або приватної власності, об'єкт якого був обраний через дійсний або уявний зв'язок потерпілого з групою, що характеризується спільними ознаками ідентичності, такими як існуюча або уявна расова приналежність, національне або етнічне походження, мова, колір шкіри, релігія, стать, вік, психічні або фізичні особливості, сексуальна орієнтація або будь-який інший аналогічний фактор»³.

Так званим «базовим злочином» найчастіше буває: вбивство, напад / насильство, знищення майна, вандалізм тощо. Мотивом, як зазначено вище, є уявна необхідність «захисту» від представників інших рас, національностей,

релігій та інших груп; бажання показати «перевагу» представників однієї раси або іншої групи; або ненависть до представників інших рас, націй, віросповідань або інших груп.

Законодавство України містить низку положень щодо ЗґН, зокрема, Стаття 67 Кримінального Кодексу України містить перелік обтяжуючих обставин при скоєнні кримінального злочину. Стаття 161 Кримінального Кодексу України не дає окремого визначення злочину, скоєного на ґрунті ненависті, але містить такі склади злочинів:

«Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками...»

«Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою... Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки...». Натомість статті 115, 121, 122, 126, 127 та 129 містять формулювання «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» в якості кваліфікуючої ознаки.

Індикаторами ЗґН для України, як правило, є: особа злочинця, наприклад належність до угруповань, які насаджують агресивність, жорстокість, насилля, націоналістичну та профашистську ідеологію; вік злочинця, як правило, від 14 до 30 років; особа потерпілого, який має ознаки зовнішності, притаманні особам африканського, азіатського походження, або ж належить до ЛГБТ-спільноти; характерними способами вчинення насильницьких дій, що спрямовані на спричинення смерті, тілесних ушкоджень, побоїв та мордування, є дії в скла-

3. Преступления на почве ненависти в регионе ОБСЕ: инциденты и меры реагирования. Годовой отчет Бюро по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ. [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://www.osce.org/publications/odihr/2007/09/26296_931_ru.pdf.

ді групи, побиття із застосуванням підручних засобів та холодної зброї; обставини злочину, зокрема відкритий, демонстративний характер, місцем злочину є громадські місця, місця злочинів можуть бути марковані певними символами, злочини часто фільмуються та викладаються у мережу, є предметом вихваляння у соціальних мережах.

На жаль, українські правоохоронці доволі рідко ідентифікують ЗГН, визначаючи кваліфікацію лише за базовим злочином. Це погано, оскільки метою ЗГН є, зокрема, залякування та віктимізація інших представників групи, до якої належали потерпілі. Тому дуже важливо забезпечити правильну кваліфікацію подібних злочинів та захист жертв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали курсу «Повага до різноманіття у поліцейській роботі» (І.Федорович, Н.Вербицька, Я.Салахова та інші)
2. «Два года войны: Ксенофобия в Украине в 2015 г. Информационно-аналитический доклад по результатам мониторинга» (В.Лихачев, Т.Безрук)
3. «Запобігання та протидія дискримінації в Україні: Посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування» (С.Пономарьов, І.Федорович)
4. «Злочини на ґрунті ненависті в Україні: групи жертв та спектр консультацій у недержавному секторі («Європейський Діалог» Берлін, за підтримки фундації «Пам'ять, Відповідальність і Майбутнє»)
5. Преступления на почве ненависти в регионе ОБСЕ: инциденты и меры реагирования. Годовой отчет Бюро по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ. [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://www.osce.org/publications/odihr/2007/09/26296_931_ru.pdf.

3. ОСОБИСТІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

**Олександр Павліченко,
експерт Харківської правозахисної
групи**

ПРАВО НА ЖИТТЯ

Право на життя визначене і закріплене в Конституції України, у статті 27, та в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейській конвенції з прав людини) – у статті 2 та в Протоколі №6 до Конвенції.

Право на життя є позитивним зобов'язанням держави. Відповідно, національне законодавство має містити точні норми, які будуть спрямовані на подолання будь-якого невинного посягання на життя.

Стаття 27 Конституції України визначає, що «кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Під час вступу до Ради Європи в 1995 році Україна взяла на себе зобов'язання ратифікувати Європейську конвенцію з прав людини і Протокол №6, ввести мораторій на виконання смертних вироків від моменту вступу України до Ради Європи (це відбулося 9 листопада 1995 р., коли Комітет міністрів Ради Європи затвердив рішення Парламентської Асамблеї Ради Європи про прийняття України в члени організації).

На той час в Україні в Кримінальному кодексі існувала найвища міра покарання – смертна кара (аналог нинішньої статті 115 – стаття 93 старого Кримінального кодексу).

СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ В УКРАЇНІ

Питання до читача:

- Які аргументи можна навести на користь скасування смертної кари та застосування смертної кари?
- Яка кількість смертних вироків в Україні ухвалювалась в середньому за рік в 1990-1995 рр.?
- Скільки країн у Європі на сьогодні не скасували смертну кару?

Під час вступу до Ради Європи Україна погодилась (спільний лист, підписаний Кучмою, Морозом і Марчуком) із запропонованими зобов'язаннями, в тому числі від моменту вступу до Ради Європи (9 листопада 1995 року) встановити мораторій на виконання смертних вироків. Україна також зобов'язалась підписати на день вступу (це було у вересні 1995 року) та впродовж одного року ратифікувати Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ) та протокол №6 до неї, який забороняє застосування смертної кари за будь-яких умов. Україна підписала Протокол №6 5 травня 1997 року.

Питання до читача:

- Чи є право на життя, що закріплене в ЄКПЛ, абсолютним, чи, можливо, передбачає винятки?

Право на життя, яке є предметом розгляду, закріплене в статті 2 ЄКПЛ, що читається так:

Стаття 2

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який законом передбачене таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

а) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства;

б) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою;

с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Отже, право на життя не є абсолютним, держава має дискрецію застосовувати силу, внаслідок якої особу може бути позбавлено життя, у визначених випадках, що не буде вважатись порушенням статті 2.

Під час ратифікації ЄКПЛ саме на цей неабсолютний характер закріпленого в статті 2 права посилався один із народних депутатів ВРУ, який закликав не голосувати за ратифікацію ЄКПЛ на цій підставі.

Він, зокрема, наголошував на підпункті с) пункту 2 статті, зауважуючи, що держава зможе дозволити правоохоронцям відкривати вогонь на ураження по шахтарях, які страйкуватимуть або рухатимуться маршем, і це буде виправдано з точки зору Конвенції.

Питання до читача:

■ Якими аргументами можна спростувати це зауваження депутата? Чому ЄКПЛ не «дозволить» гіпотетично запропонованих убивств шахтарів, що протестуватимуть?

Передовсім варто звернути увагу на означення «правомірні дії», тобто ті, що визначені в національному законодавстві. Дії, що були б спрямовані на придушення страйку шахтарів і спричинили б убивства, в жодному випадку не будуть правомірними діями в значенні ЄКПЛ.

Верховна Рада України ратифікувала ЄКПЛ 17 липня 1997 року (до речі, вже порушивши зобов'язання, визначені у висновку 190, за яким вона мала ратифікувати цей документ впродовж одного року від дати вступу до Ради Європи).

Слід також пояснити різне тлумачення терміну «ратифікація» в розумінні Ради Європи та національних інститутів. На національному рівні ратифікацією вважається ухвалення відповідного рішення національним законодавчим органом (те, що відбулось 17.07.1997), однак Рада Європи вважає днем ратифікації дату передачі ратифікаційних грамот на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи. Щодо ЄКПЛ це відбулось 11 вересня 1997 року – саме від цього дня Рада Європи вважає Україну відповідальною за дотримання прав і свобод, закріплених у статтях Конвенції. Порушення, що відбулися в Україні, скажімо, до 10 вересня 1997 року включно, не підпадають під критерій *rationae temporis* і не будуть розглядатись Європейським судом з прав людини, оскільки держава не мала зобов'язання дотримуватись вимог ЄКПЛ.

Незважаючи на зобов'язання встановити мораторій на виконання смертних вироків від дня вступу до Ради Європи, Україна продовжувала страчувати засуджених до вищої міри покарання осіб до лютого 1997 року, при цьому існувало «замкнене коло», коли судді мали в своєму розпорядженні статтю 93, яка передбачала вищу міру покарання, а механізм виконання смертних вироків передбачав помилування Президентом України (таких випадків були одиниці) або виконання вироку. Процедура виконання вироку передбачалася після завершення судових процедур і затвердження вироку апеляційною інстанцією (на той час в Україні існувала обов'язкова двоступенева система судового розгляду справи – перша інстанція та апеляція, касаційна інстанція була факультативним засобом і за оцінкою ЄСПЛ, вважалась неефективним засобом захисту права на національному рівні). Кожна засуджена до вищої міри покарання особа в обов'язковому порядку зверталась до Президента із письмовим клопотанням про помилування (навіть поза власним бажанням – в цьому випадку таке клопотання подавав законний представник цієї особи). Президент мав розглянути кожне з цих клопотань і поставити свою резолюцію. В разі негативного рішення Президента засуджена до вищої міри покарання особа опинялась в «ко-

ридорі смертників» і щодо неї розпочиналась процедура приведення вироку у виконання, цю процедуру зупинити вже було неможливо, і на це не існувало підстав. Від лютого 1997 р. Президент просто перестав підписувати такі клопотання (що теж було порушенням з його боку), однак це зупинило de facto приведення смертних вироків у виконання, засуджені особи очікували на подальші рішення щодо своєї долі.

Рішення Конституційного Суду України щодо визнання інституту смертної кари неконституційним стало формальним рішенням про скасування смертної кари і спричинило внесення відповідних змін до Кримінального кодексу, де смертну кару було замінено на довічне позбавлення волі.

Рішення Конституційного Суду – за посиланням: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>

Наскільки актуальним є питання про дотримання права на життя у сучасних реаліях? Зокрема, коли розглянути ситуацію про вбивство поліцейськими особи, яка втікала в автомобілі BMW під час гонитви та перехвату 7 лютого 2016 року⁴?

Питання до читача:

- Чи буде в цьому випадку визнано порушення права на життя відповідно до норм статті 2 ЄКПЛ?

Пропонується розглянути справу Рамсахаї проти Нідерландів, яка багато в чому подібна до зазначеної справи погоні за BMW 7 лютого 2016 року.

Як висновок, ЄСПЛ «постановляє п'ятьма голосами проти двох, що було допущено порушення статті 2 Конвенції у частині недоліків процедур, пов'язаних з розслідуванням обставин смерті Моравія Рамсахаї».

Питання про порушення поліцією права на життя (смерть у результаті припровадження до поліцейської дільниці) розглядалось у практиці ЄСПЛ щодо різних країн (Великої Британії, Болгарії, Туреччини).

У рішенні у справі Маккан проти Великої Британії (1995), у якій ішлося про відкриття вогню та вбивство трьох активістів Ірландської республіканської армії (ІРА) співробітниками британських спецслужб на Гібралтарі Суд постановив, що хоча британські солдати і діяли з твердим переконанням у тому, що необхідно було здійснити ці вбивства для того, щоб захистити життя інших осіб, однак організація самої операції і управління нею, а також оцінка інформації урядом Великої Британії та доведення цієї інформації до солдатів на час здійснення вбивств були неналежними. Тому в цьому випадку наявне порушення статті 2.

Справа про загибель особи, яку було затримано за підозрою у вчиненні крадіжки (Справа Велікова проти Болгарії (Velikova v. Bulgaria)). Заяву подала жінка, яка проживала із загиблим, також ромка. Її чоловік помер у поліцейській дільниці, як стверджувала заявниця, в результаті застосування сили. Європейський суд визнав у цьому випадку порушення статті 2 Конвенції. Суд визнав, що в разі, коли відповідна особа перебувала перед арештом або затриманням в доброму здоров'ї, тягар доказу причин смерті покладається на органи влади, які мають надати пояснення щодо вірогідних причин смерті. В даному випадку таких пояснень надано не було. В результаті очевидного факту, що особа померла в поліцейській дільниці в результаті завданих їй тілесних ушкоджень, відповідальність за цю смерть Європейський суд поклав на уряд Болгарії. (Аналогія зі справою Ігоря Індила, який помер, перебуваючи в Шевченківському районному відділенні МВС міста Києва).

Європейський суд також визнав, що розслідування в цій справі, хоч і здійснене негайно, було неефективним і супроводжувалось численними помилками. Це теж становило подальше порушення статті 2, яка накладає зобов'язання

4. <http://tsn.ua/kyiv/u-merezhi-z-yavilosya-video-rezonansnoyi-gonitvi-v-yakiy-policeyski-zastreliili-pasazhira-bmw-587896.html>

здійснювати ефективне офіційне розслідування випадків смерті, заподіяних у поліцейських дільницях, які мають здійснюватись ретельно і неупереджено.

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ У СПРАВАХ ПРОТИ УКРАЇНИ, У ЯКИХ БУЛО ВИЗНАНЕ ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЖИТТЯ

Кац проти України (2009 рік)

Особа, яка хворіла на ВІЛ / СНІД, не отримувала належного лікування і в результаті померла в СІЗО від запалення легенів.

«Особа, які тримаються під вартою, перебувають в уразливому становищі, і органи влади несуть відповідальність за поведження з такими особами.

За загальним правилом, один лише той факт, що особа померла за підозрілих обставин під час тримання її під вартою, має служити підставою для з'ясування, чи виконала держава свій обов'язок із забезпечення захисту права цієї особи на життя (п.104 рішення)».

Карпиленко проти України (11 лютого 2016 року)⁵

Заарештований 26 грудня 2009 року син заявника стверджував, що щодо нього було застосовано фізичну силу, як з боку співробітників правоохоронних органів, так і, пізніше, з боку осіб, які перебували в СІЗО. Потрапив до лікарні швидкої допомоги з численними травмами. 7 листопада 2011 року помер в лікарні від супровідних захворювань (хворів на ВІЛ / СНІД).

Заявник стверджував, що смерть сина сталася внаслідок ненадання йому належної медичної допомоги. Європейський суд визнав, що українські органи влади не здійснили ретельного і незалежного розслідування, яке довело б, що смерть сина заявника настала не в результаті

ненадання належної медичної допомоги впродовж майже двох років перебування його під вартою. Відповідно, в цій справі було визнано порушення статті 2 ЄКПЛ.

Нижче наведено кілька рішень Європейського суду, що стосуються відповідальності працівників правоохоронних органів за смерть, яка сталася внаслідок їхніх дій. Ознайомтесь зі змістом цих справ і визначте, чому Європейський суд визнав факт порушення та що варто було зробити, щоб запобігти порушенню державою права конкретних осіб на життя.

Гонгадзе проти України

<http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%22Gongadze%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-70853%22%7D>

Щокін проти України

<http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%22Shchokin%22,%22itemid%22:%22001-100944%22%7D>

Горовенки та Бугара проти України

<http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%22Gorovenky%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-108572%22%7D>

Матушевський проти України (Львівське СІЗО)

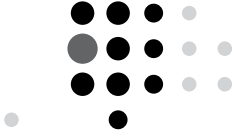
<http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22respondent%22:%22UKR%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22violation%22:%222%22,%2222-1%22,%22itemid%22:%22001-105279%22%7D>

Михалкова проти України

<http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%22Mikhalkova%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-102818%22%7D>

Окремо слід відзначити низку справ проти України, в яких Європейський суд ухвалив рішення через відсутність належного розслідування (порушено процесуальний аспект

5. <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%22Karpilenko%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-160431%22%7D>

дотримання права на життя). Див. українські переклади цих рішень на сайті Міністерства юстиції України (<http://old.minjust.gov.ua/19613>):

Сергій Шевченко проти України, Маснева проти України, Бучинська проти України, Арська проти України, Дудник проти України, Хайло проти України, Сердюк проти України, Риженко проти України.

Всі рішення ЄСПЛ розміщені у відкритій базі даних за адресою <http://hudoc.echr.coe.int/eng>. Частина рішень, ухвалених проти України, міститься в перекладах українською на сайті Міністерства юстиції України: <http://old.minjust.gov.ua/19613>.

Дотримання стандартів розслідування в кримінальних справах – запорука належного забезпечення права на життя!

4. ПРИНЦИП СВОБОДИ ТА ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ

**Олександр Москалюк,
експерт з конституційного права,
к.ю.н., доцент**

Розпочати лекцію хотілося б із історії, яка надзвичайно влучно демонструє розуміння свободи, взяте за основу в сучасному цивілізованому світі. У XIII столітті у французькому парламенті сталася бійка. Наслідком цієї бійки став зламаний ніс одного з парламентарів. Звичайно, він звернувся до суду, щоб притягнути до відповідальності розбишаку. Втім, останній у судовому процесі заявив, що він усього-на-всього розмахував руками. «Я маю право розмахувати, як я того хочу. Це вираження моєї свободи», – заявив в судовому процесі парламентар. Аргумент проти якого важко відразу щось і заперечити. Утім, паризький суд своїм рішенням дав гідну відсіч хуліганові. У ньому міститься розуміння свободи, яке і сьогодні не втратило своєї актуальності, воно максимально просто і зрозуміло пояснюючи, що значить свобода: «Ви можете махати руками, як того забажаєте, але пам'ятайте, що свобода ваших рук закінчується там, де починається ніс іншої людини!» Фактично, саме ця теза і покладена в основу розуміння свободи в сучасному світі. Єдине, що сьогодні підстави для обмеження свободи людини дещо розширилися. Тож спробуймо розібратися з тим, що являє собою принцип свободи та чи може бути в принципі обмежена свобода людина.

Насамперед слід з'ясувати, що ми розуміємо під свободою. На сьогодні свобода розглядається в двох аспектах: негативна свобода, коли ми говоримо про відсутність втручання з боку інших людей, і позитивна свобода, коли увага зосереджена на спроможності особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій.

Негативна свобода пов'язана з визначенням сфери, де особі гарантується відсутність обмежень. Утім, вище ми переконалися, що абсолютної свободи бути не може, оскільки свобода однієї особи неодмінно зіштовхується зі свободою інших осіб, що вимагає їх взаємного узгодження. До того ж, у суспільстві існують конкурентні цінності (зокрема, безпека, порядок, рівність і справедливість). Тож суспільство змушене досягати адекватного балансу даних цінностей і свободи. За влучним висловом І.Берліна, ми не можемо бути абсолютно вільними і повинні відмовитися від якоїсь частини нашої свободи, аби зберегти решту.

Отже, розглянемо підстави для обмеження принципу свободи.

СВОБОДА ОДНІЄЇ ОСОБИ НЕ ПОВИННА ПРИЗВОДИТИ ДО ШКОДИ ІНШІЙ ОСОБІ

Скажіть, будь ласка, якщо ви ввімкнете на повну потужність «Рамштайн» о третій годині ночі, це буде проявом вашої свободи? Безумовно, буде. Однак ваша свобода зіштовхнеться з інтересами ваших сусідів, які, зрозуміло, навряд поділятимуть ваше бажання. Так само очевидно, що вони швидше за все викличуть поліцію. І ви не зможете довести поліції, що ви всього-на-всього виражали свою свободу. Адже ваша свобода буде обмежуватися положеннями статті 24 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», згідно з яким у будні дні в нічний час, із двадцять другої до восьмої години у житлових будинках (на захищених об'єктах) забороняється гучний спів і викрики, використання звуковідтворювальної апаратури та інших джерел побутового шуму, проведення салютів, феєрверків, використання піротехнічних засобів. Підставою для такого обмеження будуть інтереси інших осіб.

Схожа ситуація складеться, якщо ви куритимете в публічних місцях. Безумовно, це буде вираженням вашої свободи. Проте ця свобода зіткнеться з правом інших людей на життя. Адже шкода,

якої ви будете завдавати іншим людям, буде неспівмірною з реалізацією ваших бажань.

Тепер спробуймо розглянути іншу цікаву ситуацію. Скажіть, будь ласка, а чи обмежують нашу свободу правила, які передбачають обов'язкове одягання шолому під час їзди на мотоциклі чи обов'язок користуватися пасами безпеки в автотранспорті?

Очевидно, що так. При цьому цілком логічно, якщо ви запитаєте: «Але ж користуватися пасами безпеки чи ні – це моя особиста справа, і цим я не завдаю шкоди оточуючим?» Утім, питання в цьому разі необхідно ставити дещо інакше, оскільки йдеться про таку юридичну категорію, як юридичний патерналізм. Юридичний патерналізм являє собою принцип обмеження свободи, який виправдовує примус зі сторони держави для захисту особи від спричинення шкоди собі для того, щоб сприяти благо осіб незалежно від їхньої волі. Тут доречна така аналогія. Батьки виправдовують своє втручання в життя дітей (вирішуючи за них, що їм їсти, коли лягати спати і т.д.) тим, що вони краще знають, що потрібно для дітей, ніж самі діти.

Разом з тим використання державою юридичного патерналізму щодо своїх громадян може бути вкрай небезпечним і доведений до абсурду. Так, наприклад в інтересах особи можна дійти до того, що заборонити жирну їжу, яка сприяє підвищенню рівня холестерину. Дитина, яка не вчиться робити свідомий вибір і взагалі позбавлена права вибору, навряд зможе позбутися після досягнення фізіологічної зрілості дитячого інфанталізму. До речі, саме цим пояснюються проблеми багатьох посттоталітарних (в тому числі й нашого) суспільств. Надмірне піклування держави про життя кожного громадянина призводить до того, що коли ця опіка врешті решт зникає, громадяни не можуть впоратися з несподівано отриманою свободою.

Оскільки встановлення «золотої середини» є надскладним завданням (інколи видається, що це просто неможливо), держави розвинутої демократії ідуть іншим шляхом. Так, курцям постійно нагадується про шкоду куріння. Вво-

дяться податки, обмеження і пропаганда, щоб зробити паління і подібні зловживання менш привабливими. Втім, повна заборона не допускається, оскільки право вибору має залишатися за самою людиною.

Тепер розгляньмо інший критерій обмеження свободи, який у правовій науці прийнято називати юридичним моралізмом. Суть явища юридичного моралізму полягає в тому, що суспільство може визнавати певні дії аморальними і, виходячи з цього, забороняти їх. Так, цензурні висловлювання в громадському місці безумовно, є вираженням свободи. Так само як і, даруйте мені, відправлення фізіологічних потреб в громадському місці. Однак так само очевидно, що держава обмежує таку свободу, встановлюючи юридичну відповідальність за хуліганство.

Разом з тим, юридичний моралізм повинен мати обґрунтування. Тому для заборони певних дій, а також окреслення характеру такої заборони необхідне визначитися з критеріями. Традиційно вважається, що таким критерієм виступає інтенсивність почуттів членів суспільства щодо того чи іншого явища. Для пояснення категорії юридичного моралізму скористаймося класичним прикладом – ставлення держави до регулювання одностатевих відносин. Характер ставлення до гомосексуалізму в суспільстві визначатиме і його правове регулювання. Тобто встановлення державою заборони залежить саме від сприйняття цього явища в суспільстві. При цьому варто відразу зробити важливе застереження. У суспільстві, в якому велика кількість осіб негативно ставиться до одностатевих відносин, реакція теж може бути різною. Наприклад, одна особа може негативно ставитися до представників нетрадиційних сексуальних орієнтацій, проте вважати, що це є особистою справою кожної особи. Інша особа може бути схильна не просто до негативного ставлення, а до його активного вираження шляхом вчинення навіть певних дій. Зрозуміло, що в демократичному суспільстві у великої частини суспільства може бути негативне ставлення до гомосексуалізму і легалізації одностатевих відносин. Однак при цьому перева-

жатиме так зване помірковано негативне ставлення, що і визначатиме можливість легалізації одностатевих відносин.

У дискусії щодо встановлення заборони на одностатеві шлюби велике значення має характер обґрунтування своєї позиції. Наприклад, у юридичній літературі часто використовують такий приклад. Особа А звертається до особи Б з питанням: чи проголосували б ви на виборах до парламенту за представника нетрадиційної сексуальної орієнтації? Очевидно, що тут може бути кілька варіантів. Варіант 1. Особа категорично заперечує таку можливість, проте відповідь на питання, чому ні, зводиться виключно до такого: я не проголосував би, тому що В є гомосексуалістом. Варіант 2. Особа категорично заперечує таку можливість, проте вказує, що вона не проголосувала б, оскільки її віросповідання передбачає негативне ставлення до гомосексуалізму. Можна погоджуватися чи не погоджуватися із такою аргументацією, однак вона має пояснення (зараз ми не аналізуємо обґрунтованість цього пояснення).

Тому цілком закономірний висновок, що не лише заборона законодавцем певного явища повинна ґрунтуватися на ставленні більшості до цього явища в суспільстві, а й ця більшість повинна наводити логічне обґрунтування своєї позиції. Демократія не може передбачати заборону певних дій, на підставі критерію юридичного моралізму, якщо в основі такої заборони лежать ірраціональні аргументи, які ґрунтуються на упередженнях.

На завершення розгляду свободи як основоположної цінності демократичного суспільства висловимо два важливі застереження. По-перше, необхідність існування свободи обумовлена прагненням будь-якої людини до щастя. Доведено, що лише в умовах свободи спостерігається найбільший розвиток людини і суспільства в різних сферах. Саме тому авторитарні й тоталітарні суспільства достатньо швидко з точки зору історії зникають. По-друге, для реалізації свободи потрібні економічні передумови. Це так звана позитивна свобода. Однак економічний розвиток, а отже, і економічне благополуччя

конкретної людини потребують високого ступеня загальної свободи. Інакше кажучи, політична, соціальна та економічна свобода – явища взаємопов'язані й існувати одне без одного не можуть.

У другій частині нашої лекції ми розглянемо питання, яке тісно пов'язано з принципом свободи: правове закріплення особистої недоторканності як на міжнародному правовому рівні, так і на рівні національної системи права.

Норми, що містять положення про охорону прав на свободу та особисту недоторканність, викладені у статті 5(1) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як:

- законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом;
- законний арешт або затримання особи за невиконання законної вимоги суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;
- законний арешт або затримання особи, здійснені з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- затримання неповнолітньої особи на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітньої особи з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу;
- законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи безхатченків;

- законний арешт або затримання особи, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, чи особи, щодо якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

Кожного заарештованого має бути негайно поінформовано зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього.

Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту с пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судове засідання.

Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на судовий розгляд, за якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання із порушенням положень цієї статті, має захищене позовом право на відшкодування.

Стаття 29 Конституції України регламентує право кожної людини на свободу та особисту недоторканність. Заарештовувати особу або тримати її під вартою можна лише за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи припинити його уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин повинен перевірити суд. Затриману особу негайно звільняють, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому необхідно невідкладно:

- повідомити про мотиви арешту чи затримання;
- роз'яснити його права;
- надати можливість з моменту затримання захищати себе і користуватися правовою допомогою захисника.

Кожен затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини негайно повідомляють родичам заарештованого чи затриманого.

Широке розуміння конституційного права на свободу і особисту недоторканність охоплює такі конституційні можливості, як особиста свобода і безпека, недоторканність житла, недоторканність таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, особистого і сімейного життя, честі й гідності, життя і здоров'я, свободи пересування, думки і слова, захисту в суді та інше.

Право на недоторканність житла та іншого володіння гарантується статтею 30 Конституції України і означає право на захист володіння людини від незаконних проникнень до них та будь-яких інших посягань. Вхід у житло може відбуватися тільки за згодою тих дієздатних осіб, які у ньому проживають.

Ніхто не має права проникнути до житла чи іншого володіння особи з будь-якої метою, інакше як лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді, крім випадків, установлених законом.

Під житлом особи розуміється будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення.

Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом. Під іншим володінням особи розуміються транспортний засіб, земельна ділянка,

гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи.

Недоторканність житла, на нашу думку, повністю поширюється не тільки на осіб, які мають постійне чи тимчасове житлове приміщення, а й на всіх осіб, де б вони не проживали. Отже, мають бути заборонені незаконне проникнення до будь-якого приміщення, в якому тимчасово проживають групи людей (казарми і кубрики військовослужбовців, палати в лікарнях, келії в монастирях, кімнати в дитячих будинках та інтернатах тощо), незаконне проведення у ньому огляду чи обшуку.

Як впливає із ст. 30 Конституції України, проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку допускаються, за загальним правилом, лише за вмотивованим рішенням суду.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, встановлене у ст. 31 Конституції України, передбачає заборону для будь-кого без згоди людини, яка надсилає або одержує листи, спілкується телефоном, телеграфом, факсом або за допомогою інших засобів поштового, елек-

тричного та електронного зв'язку, ознайомлювати з її листуванням чи іншою кореспонденцією, прослуховувати її телефонні розмови тощо, а також розголошувати їх зміст або сам факт листування, телефонної розмови, надсилання чи одержання грошового переказу, телеграми та іншої кореспонденції.

Звичайно, кожна людина самостійно визначає, її листування, телефонні розмови тощо повинні бути таємними для всіх чи тільки для близьких або, навпаки, для сторонніх осіб.

Згідно зі ст. 31 Конституції України будь-які виявлення із права, що розглядається, повинні відповідати таким умовам:

- встановлюватися судом;
- суд може встановлювати їх тільки у випадках, передбачених законом;
- вказані випадки мають бути обумовлені лише метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи і є законними тільки тоді, коли іншими способами одержати інформацію неможливо. Крім того, це право може бути тимчасово обмежено в умовах воєнного або надзвичайного стану.

5. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ В УКРАЇНІ

Ольга Омельчук, магістр державного управління, адвокат, експертка Інституту політичної освіти⁶

За останнє десятиріччя Україна доклала чимало зусиль для ствердження свого іміджу як країни із високим рівнем захисту прав осіб, що з не залежних від них причин, втратили свій дім. Сьогодні питання захисту їхніх прав є особливо актуальним для України. Велика кількість людей з початку окупації Криму та збройного конфлікту на Донбасі, остерігаючись небезпеки своєму життю та здоров'ю, вимушена була покинути своє житло, роботу та шукати притулку в інших регіонах України. Кількість вимушених переселенців, в тому числі із зони проведення антитерористичної операції (АТО), сягнула більш як мільйона осіб.

Журналіст А., громадянка Російської Федерації, проживала у місті Санкт-Петербург, у грудні 2015 року опублікувала статтю з викриттям зловживань одного з місцевих прокурорів. Стаття набула розголосу. Жінку почали переслідувати. Її родині та їй самій почали погрожувати. Виникла реальна небезпека її життю, життю її близьких. У січні 2016 року вона з маленькою дочкою виїхала в Україну та попросила притулку. Завдяки українському закону вже за два місяці до неї виїхав чоловік. Наразі вони проживають в Україні, отримавши статус біженців. Впевнені в тому, що Україна не поверне їх додому, а вони матимуть шанс відновити своє життя там, де їм безпечно.

Родина С. (мати з двома малолітніми дітьми та її хворий батько) проживала на території Луганської області до серпня 2014 року. З початком бойових дій у населеному пункті, де вона про-

живала, залишатись там ставало дедалі небезпечніше. Артилерійськими снарядами спочатку було зруйновано сарай, пізніше пошкоджено будинок. Мати скористалась так званим «гуманітарним зеленим коридором» та вивезла дітей і батька у вересні 2014 року до міста Харків. Там вони звернулись за отриманням статусу внутрішньо переміщених осіб. Жінці запропонували роботу, наразі вона працевлаштована. Діти відвідують дитячий садок, а батько отримує пенсію по інвалідності вже у Харкові. Чи повернуться вони колись додому – невідомо. Але сьогодні вони у безпеці. Чи могли члени цієї родини вільно і безпечно пересуватись у зоні проведення антитерористичної операції? Не могли. Чи можуть вони зараз вільно обирати своє місце проживання на території мирної України? Так.

Свобода вільно пересуватися є одним із основних прав людини. Як правило, «вільне пересування» розуміється у двох значеннях:

- вільне пересування громадян за межі країни свого громадянства, що включає право на проживання та право залишитись на території держави;
- свобода перетину внутрішніх кордонів країни без додаткових перевірок.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ

Іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав:

- постійно або тимчасово проживає/перебуває на території України;
- отримала посвідку на постійне проживання;
- перебуває на території України протягом дії візи або на період, установлений законодавством чи міжнародним договором України;

6. Лекцію читав Максим Буткевич, правозахисник, голова ГО «Без кордонів»

- отримала посвідку на тимчасове проживання.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно дотримуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави.

Іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями в Україні або яким надано притулок в Україні, вважаються такими, які постійно проживають на території України з моменту визнання біженцями в Україні або надання притулку в Україні.

Постійне проживання біженців на території України підтверджується посвідченням біженця.

Іноземці та особи без громадянства, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту, або яким надано тимчасовий захист в Україні, вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії обставин, за наявності яких додатковий чи тимчасовий захист було надано.

Тимчасове проживання на території України таких іноземців та осіб без громадянства підтверджується посвідченням особи, яка потребує додаткового захисту в Україні, або посвідченням особи, якій надано тимчасовий захист в Україні.

ЩО ОЗНАЧАЄ «ПЕРЕБУВАТИ В УКРАЇНІ НА ЗАКОННИХ ПІДСТАВАХ»?

Залежно від мети перебування в Україні іноземці та особи без громадянства перебувають законно:

- на період роботи в Україні;
- на період діяльності в Україні (громадської, релігійної, господарської, культурної, наукової, освітньої, інформаційної тощо);
- на період навчання;
- на період до отримання дозволу на імміграцію – у разі укладення шлюбу або з метою возз'єднання сім'ї;
- на період наданого візою дозволу на в'їзд або на період, встановлений законодавством чи міжнародним договором України;
- на період дії контракту про проходження військової служби у Збройних Силах України.

ЯК ІНОЗЕМЕЦЬ ЧИ ОСОБА БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ПІДТВЕРДЖУЄ СВІЙ СТАТУС?

Пред'явленням:

- візи;
- військового квитка – для військовослужбовців;
- посвідки на постійне або тимчасове проживання.

Як отримати візу?

- Звернутись до представництва України в іноземній країні та обґрунтувати мету в'їзду в Україну.

Як отримати військовий квиток?

- Укласти контракт про службу у Збройних Силах України.

Як отримати посвідку? Необхідні такі документи:

- заяви іноземця або особи без громадянства;

- дійсний поліс медичного страхування;
- документ, що підтверджує мету перебування/проживання:
 - дозвіл на застосування праці іноземців та осіб без громадянства (крім іноземців та осіб без громадянства, які згідно із законодавством України мають право на працевлаштування без отримання такого дозволу). При цьому український роботодавець зобов'язується повідомити центральні органи виконавчої влади, що забезпечують реалізацію державної політики у сферах міграції, зайнятості населення та трудової міграції у разі дострокового розірвання чи припинення трудового договору (контракту) з таким іноземцем або особою без громадянства;
 - трудовий договір (контракт) для закордонних українців;
 - подання державної установи, підприємства чи організації, що є реципієнтом проекту міжнародної технічної допомоги;
 - подання відповідної релігійної організації та погодження державного органу, який здійснив реєстрацію відповідної релігійної організації;
 - подання відповідної філії, відділення, представництва або іншого структурного осередку громадської (неурядової) організації іноземної держави в Україні та копія свідоцтва про реєстрацію структурного осередку громадської (неурядової) організації іноземної держави в Україні;
 - подання відповідного представництва іноземного суб'єкта господарювання в Україні та копія свідоцтва про реєстрацію такого представництва;
 - подання відповідної філії або представництва іноземного банку в Україні та копія свідоцтва про акредитацію філії або представництва;
 - подання відповідного державного органу, відповідального за виконання культурних,

освітніх, наукових, спортивних, волонтерських програм, для участі в яких іноземець чи особа без громадянства прибули в Україну;

- звернення іноземного засобу масової інформації та подання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України;
- документ, що підтверджує факт навчання в Україні, та зобов'язання навчального закладу повідомити центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, про відрахування з такого закладу;
- документ, що підтверджує факт перебування у шлюбі з громадянином України;
- документ, яким підтверджується членство сім'ї;
- висновок центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, про неможливість примусового видворення з України.

ПРАВОВИЙ СТАТУС БІЖЕНЦІВ ТА ОСІБ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ДОДАТКОВОГО АБО ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни чи не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Особа, яка потребує додаткового захисту, – особа, яка не є біженцем, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань

Особа, яка потребує тимчасового захисту, – іноземець/особа без громадянства, яка вимушена шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження. Зазвичай тимчасового захисту шукає не одна особа, а група осіб.

У жодному разі, біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країни, де їх життю або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

Також біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країн, де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання або з яких вони можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де їх життю або свободі загрожує небезпека за

ознаками віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

Україна сприяє збереженню єдності сімей біженців та осіб, які потребують додаткового захисту або яким надано тимчасовий захист.

ЯК ОСОБА НАБУВАЄ В УКРАЇНІ СТАТУС БІЖЕНЦЯ АБО ОСОБИ, ЯКА ПОТРЕБУЄ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ?

Особа, яка з наміром бути визнаною в Україні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, перетнула державний кордон України в порядку, встановленому законодавством України, повинна протягом п'яти робочих днів звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. А особа, яка з таким самим наміром перетнула кордон України незаконно, повинна без зволікань звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Винятки, за яких особа не може набути статусу біженця/особи, яка потребує додаткового захисту:

- особа, яка вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві;
- особа вчинила злочин не політичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою бути визнаною біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, якщо таке діяння відповідно до Кримінального кодексу

су України належить до тяжких або особливо тяжких злочинів;

- особа винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам Організації Об'єднаних Націй;
- особа до прибуття в Україну була визнана в іншій країні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;
- особа до прибуття в Україну з наміром бути визнаною біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, перебувала в третій безпечній країні (крім дітей, розлучених із сім'ями, а також осіб, які народилися чи постійно проживали на території України, а також їх нащадків (дітей, онуків).

Оформлення документів для визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, проводиться на підставі заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Така заява особисто подається іноземцем чи особою без громадянства або її законним представником до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за місцем тимчасового перебування заявника.

КОЛИ ОСОБА МОЖЕ ВТРАТИТИ СВІЙ СТАТУС БІЖЕНЦЯ ТА ДОДАТКОВИЙ ЗАХИСТ?

Якщо:

- добровільно знову скористалася захистом країни своєї громадянської належності (підданства);
- набула громадянства України, або добровільно набула громадянства, яке мала раніше, або набула громадянства іншої держави і користується її захистом;
- добровільно повернулася до країни, яку вона залишила чи за межами якої перебувала внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань;
- будучи особою без громадянства, може повернутися в країну свого попереднього постійного проживання, оскільки обставин, за яких її було визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, більше не існує;
- отримала притулок чи дозвіл на постійне проживання в іншій країні;
- зникли обставини, на підставі яких особу було визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ БІЖЕНЦЯ/ОСОБИ, ЯКА ПОТРЕБУЄ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ

Має право на:

- тимчасове працевлаштування, провадження підприємницької діяльності;
- освіту;
- охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- проживання у родичів, у готелі, піднаймання житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців;
- безоплатну правову допомогу в установленому порядку;
- конфіденційне листування з УВКБ ООН та право на відвідання співробітниками УВКБ ООН тощо;
- пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом;
- відпочинок;
- свободу світогляду і віросповідання;
- направлення індивідуальних чи колективних

письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;

- володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання, тощо.

Зобов'язана:

- не порушувати норми законодавства України;
- подати центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, відомості, необхідні для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;
- відбутися до визначеного місця тимчасового проживання у разі одержання позитивного рішення (також знятися з обліку і стати на облік у разі зміни місця проживання);
- проходити медичне обстеження на вимогу органу, що прийняв рішення;
- з'являтися до зазначеного органу у визначений ним строк;
- проходити щорічну перереєстрацію;
- повідомляти протягом визначеного терміну про зміну прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття громадянства

України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі.

ПРАВОВИЙ СТАТУС БІЖЕНЦІВ/ОСІБ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ

Біженці/особи, які потребують додаткового захисту, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, коли закон України чітко визначає обмеження щодо громадянства.

Особи, яких визнано особами, які потребують додаткового захисту, вважаються такими, які безстроково на законних підставах перебувають на території України.

ЧИМ ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ ВІД ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ?

Відрізняється за фактом масовості прибуття осіб в країну.

Тимчасовий захист – форма захисту, що є винятковим практичним заходом, обмеженим у часі, і надається в Україні іноземцям та особам без громадянства, які масово прибули в Україну і не можуть повернутися в країну постійного проживання внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

Особи, яким надано тимчасовий захист, є іноземцями чи особами без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах на період дії обставин, за наявності яких було надано тимчасовий захист.

Мають право на:

- безоплатне проживання у придатних для тимчасового перебування місцях;
- забезпечення достатнім харчуванням, ліками, одягом з урахуванням спеціальних потреб дітей, у тому числі новонароджених, осіб із захворюваннями, осіб похилого віку;
- отримання роботи в Україні на строк, на який надано тимчасовий захист;
- отримання грошової допомоги, якщо в них немає інших доходів в Україні;
- свободу пересування територією України на тих самих умовах, що визначаються законами України для іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах;
- безоплатну невідкладну медичну допомогу в державних закладах охорони здоров'я;
- добровільне повернення в країну походження;
- подання заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, у порядку, встановленому цим Законом;
- отримання інформації про свої права та обов'язки рідною або зрозумілою їм мовою;
- користування іншими правами, які їм гарантуються відповідно до міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів України;
- виховання та навчання в державних та комунальних дошкільних, загальноосвітніх та професійних навчальних закладах у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти (для неповнолітніх осіб).

Зобов'язані:

- дотримуватися вимог Конституції та законів України;

- подати всі наявні документи та достовірну інформацію про себе;
- пройти ідентифікацію особи в разі відсутності документів, що посвідчують особу, або в разі пред'явлення фальшивого документа;
- пройти реєстрацію;
- пройти обов'язкове медичне обстеження;
- виконувати інші зобов'язання нарівні з іноземцями та особами без громадянства, які на законних підставах тимчасово перебувають в Україні.

Тимчасовий захист припиняється у разі, якщо:

- зникли обставини, за наявності яких було надано тимчасовий захист;
- особи переїжджають на проживання в іншу країну.

Окрему особу можна позбавити тимчасового захисту в разі вчинення злочину:

- проти миру, воєнного злочину або злочину проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві;
- неполітичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою отримання тимчасового захисту, якщо таке діяння відповідно до Кримінального кодексу України належить до тяжких або особливо тяжких злочинів.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Внутрішньо переміщена особа – громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, але яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних

проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Зазначені негативні обставини як причина переміщення мають бути загальновідомими і такими, що не потребують доведення, якщо інформація про них міститься в офіційних звітах (повідомленнях) Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародного Комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розміщених на веб-сайтах зазначених організацій, або якщо щодо таких обставин уповноваженими державними органами прийнято відповідні рішення.

Адресою покинутого місця проживання внутрішньо переміщеної особи в розумінні цього Закону визнається адреса місця проживання особи на момент виникнення негативних обставин.

Україна гарантує:

- захист та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб;
- створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання в Україні.

Факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік.

В Україні діє єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб.

Внутрішньо переміщена особа має право на:

- єдність родини;
- сприяння з боку органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів приватного права у пошуку та возз'єднанні членів сімей, які втратили зв'язок внаслідок внутрішнього переміщення;

- інформацію про долю та місце перебування зниклих членів сім'ї та близьких родичів;
- безпечні умови життя і здоров'я;
- достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території її покинутого місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стан інфраструктури, довілля, забезпечення її прав і свобод;
- створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання;
- забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено;
- сприяння у переміщенні її рухомого майна;
- сприяння у поверненні на попереднє місце проживання;
- забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством;
- надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я;
- влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;
- отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;
- проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання за місцем перебування;
- безкоштовний проїзд для добровільного по-

вернення до свого покинутого постійного місця проживання у всіх видах громадського транспорту у разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;

- отримання гуманітарної та благодійної допомоги;
- інші права, визначені Конституцією та законами України.

Внутрішньо переміщена особа зобов'язана:

- дотримуватися Конституції та законів України, інших актів законодавства;
- повідомляти про зміну місця проживання;
- у разі добровільного повернення до покинутого постійного місця проживання – повідомити про це не пізніше як за три дні до дня від'їзду;
- у разі подання неправдивих відомостей для отримання довідки про взяття на облік – від-

шкодувати фактичні витрати, понесені за рахунок державного та місцевих бюджетів.

В Україні забороняється дискримінація іноземців, осіб без громадянства, біженців та внутрішньо переміщених осіб!

Безумовно, попри всі відмінності біженці та внутрішньо переміщені особи мають багато спільних рис. Адже вони мають подібні підстави для полишення місця свого постійного проживання, потребу в захисті, до них застосовуються схожі заходи такого захисту, основою якого є заборона вислання чи повернення до держави, де їм загрожує небезпека. Цим особам також надаються гарантії додержання їх прав та можливість інтеграції в суспільство країни притулку. Отже, біженці і внутрішньо переміщені особи належать до однієї категорії осіб – вимушених мігрантів, різновидами якої є також особи, які отримали додатковий і тимчасовий захист. Захист, що отримують ці особи, охоплюється категорією «притулок», основою якого є сувора заборона повернення в ситуацію небезпеки.

6. РОЛЬ ПРАЦІВНИКІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ЗАПОБІГАННІ ФАЛЬСИФІКАЦІЯМ НА ВИБОРАХ

**Ольга Омельчук,
магістр державного управління,
адвокат, експертка Інституту
політичної освіти**

У запобіганні фальсифікаціям та виявленні їх у виборчому процесі роль правоохоронних органів є справді значною.

ЩО ТАКЕ ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС? ЯКОЮ Є РОЛЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ?

Відповідно до Конституції України Президент України, депутати Верховної Ради, в тому числі, Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад та сільські, селищні, міські голови обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Участь громадян у виборах є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах.

Принцип загальності означає, що у виборах можуть брати участь громадяни, яким на день виборів виповнилося 18 років.

Принцип рівності передбачає участь у виборах громадян на рівних засадах. Кожний виборець на одних виборах має один голос. Виборець може використати свій голос тільки на одній виборчій дільниці.

Принцип прямого виборчого права вимагає безпосереднього обрання кандидата шляхом голосування.

Принцип вільних виборів гарантує виборцям забезпечення умов для вільного формування

своєї волі та її вільного виявлення під час голосування. При цьому застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій забороняється.

Принцип таємності голосування означає, що контроль за волевиявленням виборців заборонений. Фотографування, відеофіксація в будь-який спосіб результатів волевиявлення виборців у кабіні для таємного голосування, а також демонстрація виборцем результатів волевиявлення у приміщенні для голосування забороняються і є порушенням таємниці голосування. Виборчі бюлетені заповнюються виборцем особисто в кабіні (кімнаті) для таємного голосування. Під час заповнення виборчих бюлетенів забороняється присутність інших осіб. Виборець, який унаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншої особи, крім члена виборчої комісії, кандидата, уповноваженої особи місцевої організації партії, довіреної особи кандидата, офіційного спостерігача.

Принцип особистого голосування. Кожен виборець голосує на виборах особисто. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

ХТО Є СУБ'ЄКТАМИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ?

- Виборці;
- Центральна виборча комісія;
- виборчі комісії, сформовані (утворені) відповідно до вимог виборчого законодавства та уповноважені забезпечувати організацію та проведення відповідних місцевих виборів;
- кандидати;
- місцеві організації партії, яка висунула кандидата (кандидатів) для участі у відповідних місцевих виборах;

- офіційні спостерігачі від кандидата, від місцевої організації партії – суб'єкта відповідного виборчого процесу, від громадської організації, зареєстровані у порядку, встановленому цим Законом.

Поліція не є суб'єктом виборчого процесу.

Поліція запобігає порушенням законодавства, охороняє виборчі права громадян України і громадський порядок.

ПЕРЕДВИБОРНА АГІТАЦІЯ

Участь у передвиборній агітації забороняється:

- особам, які не є громадянами України;
- органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам і судам;
- у робочий час посадовим та службовим особам органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, крім випадків, коли відповідна посадова чи службова особа є кандидатом;
- військовослужбовцям, крім випадків, коли відповідно особа є кандидатом;
- членам виборчих комісій протягом строку повноважень відповідних виборчих комісій;
- громадянам України через іноземні засоби масової інформації, що транслюються на територію України.

Передвиборна агітація завершується о 24.00 останньої п'ятниці перед днем виборів. З цього часу працівники поліції у межах своєї компетенції мають припинити проведення агітаційних заходів, розповсюдження передвиборних агітаційних матеріалів, листівок, плакатів, інших друкованих видань, у яких розміщено пе-

редвиборні матеріали, публічні заклики голосувати «за» або «проти» кандидатів – суб'єктів виборчого процесу.

Охорона приміщень виборчих комісій, приміщень для голосування, а також виборчих бюлетенів та іншої виборчої документації здійснюється органами внутрішніх справ.

З моменту утворення дільничних виборчих комісій відповідальним від керівництва органу внутрішніх справ встановлюється взаємодія з їх членами з питань організації охорони громадського порядку, збереження майна тощо.

До утворених виборчих дільниць максимально наближаються наряди поліції. З головами комісій вирішуються питання можливості виділення для розташування нарядів поліції окремих кімнат з необхідним інвентарем, установлення у них засобів зв'язку, стендів зі зразками посвідчень кандидатів, їх довірених осіб, офіційних спостерігачів від місцевих організацій політичних партій, іноземних держав, міжнародних організацій, уповноважених осіб від місцевих організацій політичних партій.

Після доставки на виборчу дільницю бюлетенів, іншої виборчої документації працівниками поліції забезпечується цілодобова охорона приміщень комісій та приміщень для голосування. Виборча документація має зберігатися в сейфах або металевих шафах, які до проведення виборів опечатуються стрічкою з підписом усіх присутніх членів комісії та скріплюються печаткою голови комісії. Для забезпечення охорони виборчих дільниць виставляється не менше як парний пост у складі працівників поліції, один із яких призначається старшим.

Перед залученням на службу начальники органів внутрішніх справ особисто проводять інструктаж нарядів, при цьому особливу увагу звертають на необхідність:

- дотримання законності;
- чемного і уважного ставлення до громадян на виборчих дільницях;

Також під час інструктажів:

- учасникам ставлять конкретні завдання на весь період несення служби;
- визначають порядок їх виконання;
- перевіряють готовність особового складу до несення служби, дотримання встановлених правил носіння форменого одягу, зовнішній вигляд, наявність необхідного екіпірування;
- перевіряють знання своїх прав і обов'язків, окремих положень нормативних актів, правил застосування зброї та спеціальних засобів.

Після проведення інструктажу керівники органів внутрішніх справ особисто перевіряють усі закріплені виборчі дільниці, узяття під охорону нарядами поліції виборчих бюлетенів та іншої виборчої документації (наявність опечатування сейфів, кімнат, де вони зберігаються).

Під час перевірки нарядів особлива увага звертається на територію, прилеглу до виборчих дільниць, наявність на ній підозрілих предметів, пожежо небезпечних речовин, стороннього автотранспорту, у разі виявлення яких необхідно негайно інформувати чергові частини органів внутрішніх справ та їх оперативні штаби для здійснення невідкладних заходів щодо усунення недоліків.

ЯКИМИ Є ОBOB'ЯЗКИ УЧАСНИКІВ З ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ НА ВИБОРЧІЙ ДІЛЬНИЦІ?

- Забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів.
- Запобігання правопорушенням та їх припинення.
- Охорона і забезпечення громадського порядку.
- Захист власності від злочинних посягань.

- Сприяння, у межах компетенції, державним органам, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

ЩО ЗOBOB'ЯЗАНИЙ РОБИТИ УЧАСНИК ПІД ЧАС НЕСЕННЯ СЛУЖБИ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ?

- Перебувати у відведеному для нього приміщенні дільниці й особисто відповідати за збереження виборчих бюлетенів під час їх перебування у сейфі після закінчення роботи виборчих комісій та їх прийому під охорону від її голови.
- Охороняти громадський порядок та права громадян, членів виборчої комісії під час підготовчого етапу та безпосередньо в день виборів на території, прилеглий до виборчої дільниці.
- Підтримувати постійний зв'язок з оперативним штабом та черговою частиною ОВС згідно зі схемою зв'язку, у разі ускладнення ситуації або виникнення надзвичайних подій – доповідати негайно.
- Взаємодіяти з представниками дільничної виборчої комісії, представниками громадськості для охорони громадського порядку.
- Чітко дотримуватися правил особистої безпеки, правил поведінки з вогнепальною зброєю та спеціальними засобами.

У разі вчинення правопорушень, за які законом встановлена відповідальність, голова, заступник голови або секретар дільничної виборчої комісії мають право запросити до приміщення для голосування працівника органів внутрішніх справ, який повинен вивести порушника із приміщення для голосування й ужити до нього передбачених законодавством заходів, після чого працівник органів внутрішніх справ залишає приміщення для голосування.

Перебування працівників органів внутрішніх справ у приміщенні для голосування в інших випадках забороняється.

У разі вчинення на виборчій дільниці протиправних дій, у тому числі тих, що можливі не лише під час виборів (хуліганство, крадіжка тощо), працівники поліції повинні діяти у визначених законодавством межах і реагувати відповідно до вимог Кримінально-процесуального кодексу України, Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших актів законодавства України.

ХТО МАЄ ПРАВО БУТИ ПРИСУТНІМ НА ВИБОРЧІЙ ДІЛЬНИЦІ БЕЗ ДОЗВОЛУ ЧИ ЗАПРОШЕННЯ КОМІСІЇ?

- Члени Центральної виборчої комісії, працівники Секретаріату Центральної виборчої комісії та Служби розпорядника Державного реєстру виборців;
- Члени виборчої комісії вищого рівня з відповідних місцевих виборів;
- кандидати, їх довірені особи, представники, офіційні спостерігачі;
- уповноважені особи місцевих організацій партій,
- офіційні спостерігачі від місцевих організацій партій, які висунули кандидатів, від кандидатів у депутати (загалом не більш ніж дві особи від відповідної місцевої організації партії або кандидата в депутати);
- офіційні спостерігачі від громадських організацій, іноземних держав і міжнародних організацій (не більш ніж дві особи від однієї організації);
- представники засобів масової інформації (не більш ніж дві особи від одного засобу масової інформації).

Інші особи можуть бути присутніми на засіданні комісії тільки з дозволу або на запрошення цієї комісії відповідно до прийнятого нею рішення.

Перебування інших осіб на виборчій дільниці під час проведення голосування, а також на засіданні комісії під час підрахунку голосів та встановлення підсумків голосування чи результатів виборів не дозволяється.

Після підрахунку голосів на виборчій дільниці працівник поліції повинен супроводжувати транспортування виборчих документів до відповідної територіальної виборчої комісії, забезпечивши охорону цієї документації. Під час транспортування документів будь-кому забороняється розпечатувати пакети з виборчими бюлетенями та іншою документацією. За наявності достатньої кількості членів дільничної виборчої комісії комісія може прийняти рішення про одночасне транспортування виборчих документів до територіальних виборчих комісій, які встановлюють підсумки голосування з відповідних виборів. У такому разі представники поліції повинні забезпечити супровід транспортування виборчих документів кількох груп членів виборчих комісій.

ЯК ДОВГО ОХОРОНЯЄТЬСЯ ВИБОРЧА ДІЛЬНИЦЯ?

Охорона виборчої дільниці продовжується до повного завершення роботи дільничної комісії.

ЯКІ Є ВИДИ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ?

Тотальна фальсифікація (оголошення інших кінцевих результатів виборів виборчою комісією, підміна виборчих бюлетенів окремих виборчих дільниць, територій або протоколів з результатами голосувань, тотальний контроль із підкупом, каскадний підрахунок на певній території).

Часткова фальсифікація (повний або частковий перерозподіл під час підрахунку голосів за одні політичні сили на користь інших, введення у число переможців додаткових суб'єктів виборчого процесу і перерозподіл мандатів, підраху-

нок за фальшивою формулою, вплив на окремих дільницях, комісіях).

Непрямі методи фальсифікацій (заякування виборців, штучне збільшення кількості голосуючих загалом, зменшення кількості голосуючих, виготовлення списків виборців із суттєвими помилками на окремих дільницях та територіях, підкуп, лотерея, концерт-вікторина).

Окремі фальсифікаційні дії (псування бюлетенів, перекладання частини стосу бюлетенів конкурентів, вписування інших цифр до протоколу підрахунку, замість реально порохованих, скасування результатів по окремих дільницях у судах).

Окремі особи можуть реалізовувати всі види фальсифікацій, окрім тотальних. Тотальні доступні виключно владі.

ЗА ЯКИМИ ПЕРЕДУМОВАМИ МОЖНА ЗАПІДОЗРИТИ МАЙБУТНІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ?

- Неналежне обладнання приміщення для голосування;
- невідповідність процедур роботи виборчої комісії вимогам закону;
- раптові заміни в складі виборчих комісій;
- створення можливостей для фальсифікацій у день виборів (порушення вимог щодо величини приміщення для голосування, створення черг, тягучок та «корків» за рахунок одних дверей, які працюють і на вхід, і на вихід, розташування приміщень для голосування в незручних місцях, недостатня кількість кабін, виборчих скриньок для голосування тощо);
- недотримання процедури завершення голосування, підрахунку голосів, виготовлення протоколів та транспортування документів.

ЯКІ Є НАЙПОШИРЕНІШІ ВИДИ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ І ЯК ЇХ РОЗПІЗНАТИ?

Голосування за іншу особу. Зазвичай голосують родичі, знайомі, сусіди або інші особи, що не пред'являють посвідчення особи або пред'являють неналежне, але все ж таки отримують від члена комісії «з хустинкою» чужий бюлетень і йдуть голосувати. «Хустинка» – голосування на дільниці за осіб, які точно не проголосують або виїхали з міста. Спеціально підготовлені люди підходять на дільниці до «свого» члена комісії, який має спеціальний знак («хустинку»), показують будь-який документ, отримують бюлетень і голосують. За належного рівня акторської майстерності можна вкинути до 20-50 бюлетенів на одній дільниці.

Присутність на дільницях сторонніх осіб. Зазвичай вони перебувають там з метою власного впливу – начальники, службовці, керівники шкіл, закладів медицини тощо.

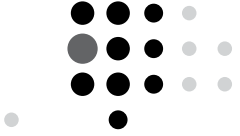
Агітація на дільниці. Розмови людей щодо того, за кого слід голосувати. Особливо поширені під час голосування поза межами виборчої дільниці, тобто вдома.

Порушення процедури підрахунку голосів, фальшування результатів, протоколу. Помилки умисні й неумисні – під час підрахунку. Перекладування бюлетенів на «не ті» стоси бюлетенів. Таємне псування бюлетенів шляхом дописування додаткових позначок на них.

Закидання бюлетенів у скриньку. Вкидання підроблених бюлетенів у скриньку. Робиться таємно.

Винесення виборчого бюлетеня за межі дільниці. Робиться з метою фальсифікаційної «каруселі». «Петля», або «карусель», – це спосіб, за якого агент махіатора виносить з дільниці порожній бюлетень, після чого за рогом вербуються люди, які отримують «правильно» заповнений бюлетень, а натомість виносять з дільниці новий.

Порушення таємниці голосування. Використання технічних засобів для фіксації виборів

(фотографування камерою телефону). Або виборці кидають бюлетені в розгорнутому вигляді, позначкою до скриньки і камери. Відео-оператор-спостерігач офіційно просто знімає ситуацію на дільниці, а волевиявлення окремих виборців потрапляє в камеру випадково, бо «вони так самі» несуть бюлетені.

Підкуп. Робиться за гроші. Зазвичай розрахунок відбувається за межами виборчої дільниці.

Агітаційні матеріали на дільниці в день виборів. Розміщення агітації з метою спонукати людей за когось голосувати.

У разі вчинення порушень працівники органів внутрішніх справ повинні вчасно їх виявляти, розслідувати і розкривати, усунути їх наслідки в межах своєї компетенції.

7. ПОЗИТИВНИЙ ОBOB'ЯЗОК ДЕРЖАВИ ЩОДО СПРИЯННЯ МИРНИМ ЗІБРАННЯМ ТА ЇХ ЗАХИСТУ

**Олександра Матвійчук,
голова правління Центру
Громадянських Свобод,
координатор Євромайдану SOS**

ВСТУП

Свобода мирних зібрань як фундаментальне право людини лежить в основі функціонування будь-якого демократичного режиму. У правовій державі доволі часто виникають ситуації, коли окремі люди або групи людей мирно збираються для вираження своїх поглядів або обстоювання спільних інтересів. Завдяки цьому вони можуть бути почуті владою та суспільством, а їхні інтереси – враховані під час прийняття рішень.

Свобода мирних зібрань закріплена у низці міжнародних документів, учасником яких є Україна. Це Загальна декларація з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Конституція України гарантує свободу мирних зібрань у статті 39, відповідно до якої «громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування».

З огляду на виключну важливість реалізації свободи мирних зібрань на кожную державу покладається позитивний обов'язок щодо сприяння мирним зібранням та їх захисту. Найкращі практики виконання цього позитивного обов'язку детально викладені у «Керівних принципах зі свободи мирних зібрань», які були підготовлені БДІПЛ ОБСЄ за консультативної підтримки Венеціанської комісії Ради Європи.

Після Революції Гідності українська влада тільки починає вчитися виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання, тож належне регулювання цього позитивного обов'язку держави досі не знайшло належного закріплення у національному законодавстві. Викладені нижче положення ґрунтуються на згаданих вище Керівних принципах та практиці Європейського суду з прав людини щодо виконання державою статті 11 Європейської Конвенції з прав людини⁷.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ

Відповідно до Керівних принципів мирним зібранням визнається умисна та одночасна присутність у громадському місці групи осіб з метою вираження спільних інтересів. Мирні зібрання можуть слугувати різним цілям, зокрема і для того, щоб продемонструвати інакшість, висловити непопулярну думку чи позицію меншості. Свобода мирних зібрань може бути реалізована як окремими людьми, так і групами, юридичними особами та незареєстрованими об'єднаннями.

Важливо відзначити, що хоча окремі категорії зібрань можуть вимагати особливого регулювання, захисту підлягають усі види мирних зібрань – як статичні, так і ті, які перебувають у русі, а також ті, які проходять на публічній території або в приміщенні.

Захисту підлягають тільки мирні зібрання. Водночас зібрання слід вважати мирним, якщо його організатори мають мирні наміри та зібрання має ненасильницький характер. Навіть за поведінки, яка може дратувати чи ображати інших осіб, а також тимчасово перешкоджати, ускладнювати чи створювати перешкоди для третіх осіб.

У випадку проведення двох чи більше не пов'язаних між собою одночасних зібрань в одному місці в один і той самий час органи влади

7. Далі за текстом – довільний виклад положень різних розділів Керівних принципів зі свободи мирних зібрань

мають застосувати максимум зусиль для їх забезпечення. Заборона мирного зібрання тільки на основі факту, що воно буде проводитися в один і той самий час та в одному місці із іншим мирним зібранням буде непропорційним рішенням, якщо обидва ці мирні зібрання могли бути проведені в цьому місці. Принцип недискримінації вимагає, щоб рівень обмежень, який буде застосовуватися до одночасних зібрань, був однаковим.

Однією із форм зібрання є контрзібрання, учасники якого прагнуть висловити свою незгоду із поглядами учасників іншого зібрання. У цьому випадку слід приділити особливу увагу обов'язку органів влади забезпечити проведення та охорону кожного з них. Органи влади мають задіяти достатні сили з охорони правопорядку, аби сприяти проведенню таких пов'язаних один із одним одночасних зібрань у межах взаємної «видимості та чутності».

Попереднє повідомлення про зібрання передбачається, насамперед, із метою надання органам влади можливості провести підготовку для сприяння свободі зібрань та ефективної організації їх захисту. У будь-якому разі йдеться про інформування органів влади про наміри і в жодному разі не про отримання дозволу (санкції).

Попереднього повідомлення не вимагається у випадках, коли подання такого повідомлення неможливе з практичної точки зору. Наприклад, зібрання організоване стихійно у стислі терміни, як реакція суспільства на певні події або прийняті владою рішення. Разом із тим органи влади зобов'язані забезпечувати захист будь-якого спонтанного зібрання та сприяти його проведенню за умови збереження мирного характеру.

ОСНОВНІ КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ

Презумпція на користь проведення зібрань

Оскільки свобода мирних зібрань є одним із основних прав людини, то його реалізацію, за можливості, потрібно забезпечувати без будь-якого регулювання. Все, що не заборонено законом, є дозволенним, і від учасників зібрання не можна вимагати отримання дозволу на його проведення. У законодавстві має бути чітко та недвозначно встановлена презумпція на користь свободи мирних зібрань.

Важливий обов'язок держави щодо сприяння мирним зібранням та їх захисту

Позитивний обов'язок держави щодо сприяння мирним зібранням та їх захисту

Важливий обов'язок держави полягає у створенні необхідних механізмів та процедур, які покликані забезпечити реальне здійснення свободи мирних зібрань без обтяжливого бюрократичного регулювання. Держава має прагнути сприяти проведенню мирних зібрань у місцях, бажаних для їх організаторів, захищати їх, а також забезпечити відсутність перешкод у поширенні в суспільстві інформації про заплановані зібрання.

Законність

Будь-які обмеження повинні ґрунтуватися на положеннях закону та відповідати Європейській конвенції з прав людини, а також іншим міжнародним інструментам у сфері прав людини. Важливу роль відіграє чітко сформульоване законодавство, яке дає змогу визначити межі допустимих повноважень на розсуд влади. Сам закон має бути достатньо конкретним, аби дати можливість кожній людині визначити, чи є її поведінка порушенням закону та які можуть бути вірогідні наслідки таких порушень.

Пропорційність

Будь-які обмеження свободи мирних зібрань мусять бути пропорційними. У процесі досягнення органами влади законних цілей перевагу слід віддавати тим заходам, які передбачають найменший рівень втручання держави. Принцип пропорційності вимагає, щоб органи влади автоматично не накладали обмеження, які суттєво змінюють характер зібрання, – наприклад, не варто переносити місце його проведення у віддалені від центру райони міста. Для дотримання цього принципу в кожному випадку слід враховувати конкретні обставини.

Недискримінація

Кожна людина має право на свободу мирних зібрань. Тому при регулюванні свободи зібрань органи влади зобов'язані не допустити дис-

кримінації за жодною ознакою щодо людини або групи людей. Свобода організувати мирні зібрання та брати у них участь має бути гарантована усім фізичним та юридичним особам, групам, незареєстрованими об'єднанням, представникам меншин (зокрема сексуальних), співробітникам правоохоронних органів, дітям, особам, які не мають повної право- чи дієздатності (включно із людьми, які страждають на психічні захворювання).

Належне адміністрування

Суспільство має знати, який державний орган відповідає за прийняття рішення про адміністрування свободи зібрань. В Україні цю функцію виконує суд. До нього можуть звертатися як організатори мирних зібрань, так і ті особи, на права та свободи яких такі зібрання можуть здійснювати безпосередній вплив. Рішення про обмеження повинні прийматися якомога раніше, аби апеляцію до суду можна було розглянути до дати проведення мирного зібрання. Також суд має обґрунтовано пояснити причини кожного запровадженого обмеження.

Відповідальність адміністративного органу

Адміністративні органи повинні сумлінно виконувати свої обов'язки та нести належну відповідальність за будь-яке їх порушення. Відповідальність має визначитися відповідно до принципів адміністративного права та судового контролю над зловживанням владою.

ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ МИРНИХ ЗІБРАНЬ

Свобода мирних зібрань не є абсолютним правом і може підлягати обмеженням. Так, відповідно до статті 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, «здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню закон-

них обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави».

Законні підстави для обмежень

Підстави для обмеження свободи мирних зібрань закріплені на рівні міжнародних стандартів прав людини. Національне законодавство не має запроваджувати додаткові обмеження.

Публічне місце

Мирні зібрання є таким самим законним використанням публічного простору, як і торгівля, рух транспорту або пішоходів. Саме із цього міркування слід виходити під час розгляду будь-яких обмежень.

Обмеження щодо тематики зібрання

Мирні зібрання проводяться для висловлення спільної позиції їх учасників та донесення до суспільства конкретних ідей та послань. Тому введення обмеження щодо візуального чи звукового змісту послання слід застосовувати тільки за наявності неминучої загрози насильства.

Обмеження щодо часу, місця та порядку проведення зібрання

У розпорядженні адміністративного органу наявний широкий спектр обмежень, які не впливають на зміст послання. Якщо застосовуються будь-які обмеження щодо часу, місця та порядку проведення зібрання, мають бути запропоновані розумні альтернативи.

Видимість та чутність

Мирні зібрання проводяться з метою донесення ідей та послань до відома конкретної особи, групи, організації або суспільства. За загальним правилом слід сприяти проведенню зібрань у межах «видимості та чутності» для їх цільової аудиторії.

ОХОРОНА ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІД ЧАС МИРНИХ ЗІБРАНЬ З ПОЗИЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Відповідно до Керівництва з демократичних основ поліцейської діяльності ОБСЄ поліція має

бути поза політикою і зобов'язана захищати демократичну політичну активність (наприклад, свободу слова, свободу мирних зібрань і асоціацій).

У випадках проведення великих за кількістю учасників мирних зібрань або зібрань з питань, які викликають гострі конфлікти в суспільстві, рекомендується, аби до проведення організатори обговорили із правоохоронними органами заходи громадської безпеки. Вони повинні бути попередньо сплановані. Наприклад, локації співробітників поліції, функції розпорядників, які допомагають проведенню зібрання, характер дій поліції для підтримання порядку.

При цьому органам влади слід взяти на себе усі витрати, які пов'язані із забезпеченням достатнього рівня безпеки (включно з управлінням транспортними потоками і великим скупченням людей). Держава не має збирати жодних додаткових грошових зборів або вимагати від організаторів страхування цивільної відповідальності за їх захід.

Дії з охорони громадського порядку під час мирних зібрань повинні відповідати принципам прав людини – законності, необхідності, пропорційності та недискримінації. Позитивний обов'язок держави також полягає у застосуванні розумних заходів, які дають змогу проводити мирні зібрання без побоювань, що їх учасники можуть бути піддані фізичному насильству. Органи охорони правопорядку повинні захищати учасників мирних зібрань від будь-якої особи чи груп осіб, включно із провокаторами та учасниками контрзібрання, які намагаються зірвати захід чи ускладнити його проведення.

Необхідно, щоб співробітників поліції було легко відрізнити (зокрема за особистими розпізнавальними знаками). Завжди, коли співробітники правоохоронних органів перебувають у формі, на їх форменому одязі і/або головних уборах повинні бути персональні ідентифікуючі знаки (наприклад, ім'я або номер). Вони не мають права знімати чи приховувати такі розпізнавальні знаки чи перешкоджати іншим особам читати цю інформацію під час проведення мирних зібрань.

Якщо в ході зібрання виникає суперечка, то поліція має застосовувати техніку медіації та ведення діалогу, що може бути превентивним засобом уникнення ескалації конфлікту та необхідності застосування сили. Співробітники поліції повинні пройти навчання зі стандартів застосування сили, альтернативам застосування сили і вогнепальної зброї, включно із мирним урегулюванням конфлікту, розуміння поведінки натовпу, методів переконання, ведення переговорів і посередництва, а також використання технічних засобів з метою обмеження застосування сили і вогнепальної зброї. Таке практичне навчання має бути максимально наближеним до реальності. Тільки ті співробітники, чий рівень знань і навичок щодо застосування сили пройшов належну перевірку і які продемонстрували наявність необхідних психологічних навичок, можуть отримати дозвіл на носіння зброї.

Саме ж застосування сили та визначення прийняттого рівня для ліквідації різних видів загроз має чітко регулюватися національним законодавством. Зокрема як вимога про обов'язкове попередження. Найвищим пріоритетом поліції повинні бути повага і захист життя. Цей принцип має особливе значення під час застосування поліцією сили.

Заходи реагування мають передбачати диференційоване та пропорційне застосування законного насильства. Співробітників поліції слід забезпечити захисними засобами – щитами, шоломами, вогнезахисним одягом, куленепробивними жилетами і куленепробивними транспортними засобами, що дасть змогу знизити необхідність застосування будь-яких видів зброї. У розпорядженні правоохоронних органів є широкий спектр заходів реагування, і їм не треба вибирати тільки між невтручанням та примусовим виконанням раніше накладених обмежень, достроковим припиненням зібрання або його розгоном. Також необхідно розробляти спеціальні заходи, які не несуть ризику для життя та загроз спричинення каліцтва, але застосовуються у тих випадках, коли інші заходи втручання виявилися недієвими. У жодному разі не слід застосовувати силу проти мирних

демонстрантів, які не мають можливості покинути місце подій.

Наявність у поліції повноважень, які передбачають можливість втручання і розгін незаконного зібрання або можливість застосування сили, не означає, що такі повноваження слід використовувати завжди. У багатьох випадках розгін зібрання може створити більше проблем з точки зору охорони правопорядку. Занадто завзяте підтримання громадського порядку, найімовірніше, може завдати непомірно великої шкоди відносинам між поліцією і суспільством. Після закінчення зібрання завжди є можливість притягнути винних в порушенні закону осіб до відповідальності.

Важливо знати, що організатори зібрань не несуть відповідальності за дії окремих учасників зібрань або за дії провокаторів. Кожен із учасників зібрання несе персональну відповідальність за будь-яке правопорушення або за невиконання законних вимог співробітників правоохоронних органів.

Зібрання можуть перетворитися з мирних на немирні і тим самим втратити право на захист. Такі зібрання можуть бути припинені із використанням пропорційних дій. Однак застосування насильства невеликою групою учасників зібрань (як і їх підбурювальні висловлювання) автоматично не перетворює мирне зібрання на немирне, і тому будь-яке втручання має бути спрямоване на нейтралізацію цих конкретних учасників, а не на розгін всього мирного зібрання.

Якщо застосування сили не було санкціоновано законом або було надмірним та невідповідним конкретним обставинам, то співробітників правоохоронних органів необхідно притягати до юридичної відповідальності. Зокрема і за бездіяльність у ситуаціях, коли їх втручання могло б запобігти надмірному застосуванню сили іншими співробітниками. У випадку отримання скарги на заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю або смерті будь-якої особи у результаті дій по-

ліції, слід провести ефективне, незалежне та швидке розслідування.

Незалежний моніторинг громадських зібрань є важливим джерелом інформації про поведінку учасників зібрання та співробітників правоохоронних органів, тому належить в обов'язковому порядку сприяти його проведенню. Як приклад можна навести роботу групи громадського спостереження «ОЗОН», що об'єднує активних громадян по всій країні та намагається об'єктивно та неупереджено фіксувати те, що відбувається в діяльності поліції, суду та органів місцевого самоврядування. За результатами спостережень громадські спостерігачі оприлюднюють висновки та рекомендації.

Важливою під час мирного зібрання є роль преси, яка доносить послання учасників мирного зібрання до суспільства. Співробітникам ЗМІ має бути гарантований максимально можливий доступ на будь-яке мирне зібрання та присутність під час проведення будь-яких дій, пов'язаних із забезпеченням громадського порядку. Не слід перешкоджати проведенню учасниками зібрань, пресою і третіми особами фото- або відеозйомки поліцейських операцій з охорони громадського порядку.

У процесі виконання зобов'язань щодо захисту прав людини не слід забувати про права, здоров'я і безпеку співробітників правоохоронних органів. За природою своєї роботи вони можуть потрапляти в складні та небезпечні ситуації, що вимагають миттєвого прийняття рішень на основі невизначених і мінливих обставин, які швидко змінюються. Співробітники правоохоронних органів переживають емоційні та фізичні навантаження, що може відобразитися й на їх поведінці, викликаній критичними ситуаціями або посттравматичним стресом. Тому правоохоронні органи повинні мати доступ до кваліфікованих фахівців у сфері психічного здоров'я, які могли б провести конфіденційні бесіди з кожним співробітником, що побував у критичній ситуації.

8. ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРЕВЕНТИВНИЙ МЕХАНІЗМ

**Андрій Черноусов,
провідний експерт ГО «Харківський
інститут соціальних досліджень»**

Відповідно до Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Так, Законом України «Про Уповноваженого ВР України з прав людини» визначено такі функції та завдання Уповноваженого:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
 - додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади;
 - запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
 - сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідно із Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
 - поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
 - запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
 - сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.
- Уповноважений має широке коло повноважень. Серед іншого він має:
- невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;
 - бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;
 - звертатися до Конституційного Суду України з поданням:
 - про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина;
 - про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;
 - вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;
 - безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;
 - на ознайомлення з документами, у тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах.

Доступ до інформації з обмеженим доступом здійснюється в порядку, встановленому законом;

- вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

- запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

- відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування такі місця:

- місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, в тому числі ізолятори тимчасового тримання, кімнати для затриманих та доставлених чергових частин органів Національної поліції, пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, арештні доми, кримінально-виконавчі установи, приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи, військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони, спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту, міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів Національної поліції, спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоєм), приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах, заклади примусового лікування;

- психіатричні заклади;

- пункти тимчасового розміщення біженців;

- приміщення для транзитних пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон;

- будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

- психоневрологічні інтернати;

- геріатричні пансіонати, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;

- пансіонати для ветеранів війни і праці;

- соціально-реабілітаційні центри.

Наведений перелік не є вичерпним;

- опитувати осіб, які перебувають у місцях, зазначених у попередньому пункті цього переліку, та отримувати інформацію стосовно поводження з цими особами і умов їх тримання;

- бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

- з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку:

- звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недозрілість або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями));

- вступати у справи, провадження в яких від-

крито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду;

- ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень;
- направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;
- перевіряти стан дотримання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюють виконання судових рішень, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері;
- здійснювати контроль за забезпеченням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТ ОМБУДСМАНА

Омбудсман (від давньоскандинавського *ombud* – «повноваження», «доручення») – цивільна або в окремих державах посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням прав людини, а також інтересів вразливих груп (дітей, людей похилого віку, мігрантів, ув'язнених тощо) у діяльності органів виконавчої влади й посадових осіб.

У найбільш розвинутих демократичних країнах інститут омбудсмана посідає важливе місце в системі органів, що здійснюють контроль за діяльністю апарату управління і ефективно захищають права і свободи людини та громадянина від незаконних дій урядових інституцій та органів. Вперше його було засновано у Швеції в 1809 р. Є думка, що цьому сприяла лібералізація суспільних відносин на початку XIX ст., обумовлена появою у Швеції конституційних норм. Шведський риксдаг (парламент) прийняв у 1809 р. Документ про правління.

Цей конституційний акт було розроблено під впливом принципу поділу влади Ш. Монтеск'є і спрямовано на урівноваження широких повноважень короля з повноваженнями парламенту.

Здійснення контролю за цим документом покладалося на спеціального парламентського комісара – омбудсмана. Останній був зобов'язаний стежити за дотриманням законодавчих актів парламенту органами державної влади і місцевого самоврядування. Його було наділено повноваженнями, пов'язаними із захистом прав громадян від свавілля адміністрації.

З 1919 р. подібні посади почали запроваджуватись і в інших країнах. Учасники конференції ООН 1959 р. запропонували поширити цей інститут на всі держави світу.

У різних країнах існує понад 100 омбудсманів. В одних державах дана посадова особа іменується омбудсманом, в інших – посередником або парламентським уповноваженим з прав людини. Це пояснюється, насамперед, різним історичним середовищем, неоднаковою правовою культурою, впливом конституційно-правових систем.

Можна виділити певні ознаки, що об'єднують усіх омбудсманів. Вони полягають у тому, що статус такої особи характеризується:

- незалежним становищем у системі державних органів;
- незмінюваністю протягом усього строку повноважень парламенту, який її призначив;
- відкритістю та доступністю для усіх громадян, які потребують захисту своїх прав і свобод;
- відсутністю формалізованих процедур розгляду скарг і звернень;
- безоплатністю надання допомоги;
- зв'язаністю не тільки правовими нормами, а й уявленнями про справедливість і «здоровий глузд».

В Україні інститут Уповноваженого ВР України з прав людини запровадили у 1998 році. Першим омбудсманом України стала Ніна Карпачова. У 2012 році на 5 років на посаду було обрано Валерію Лутковську.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРЕВЕНТИВНИЙ МЕХАНІЗМ

Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції ООН проти катувань» Уповноваженого ВР України з прав людини призначено виконувати функції національного превентивного механізму.

Історія. 21 липня 2006 року Україна ратифікувала Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

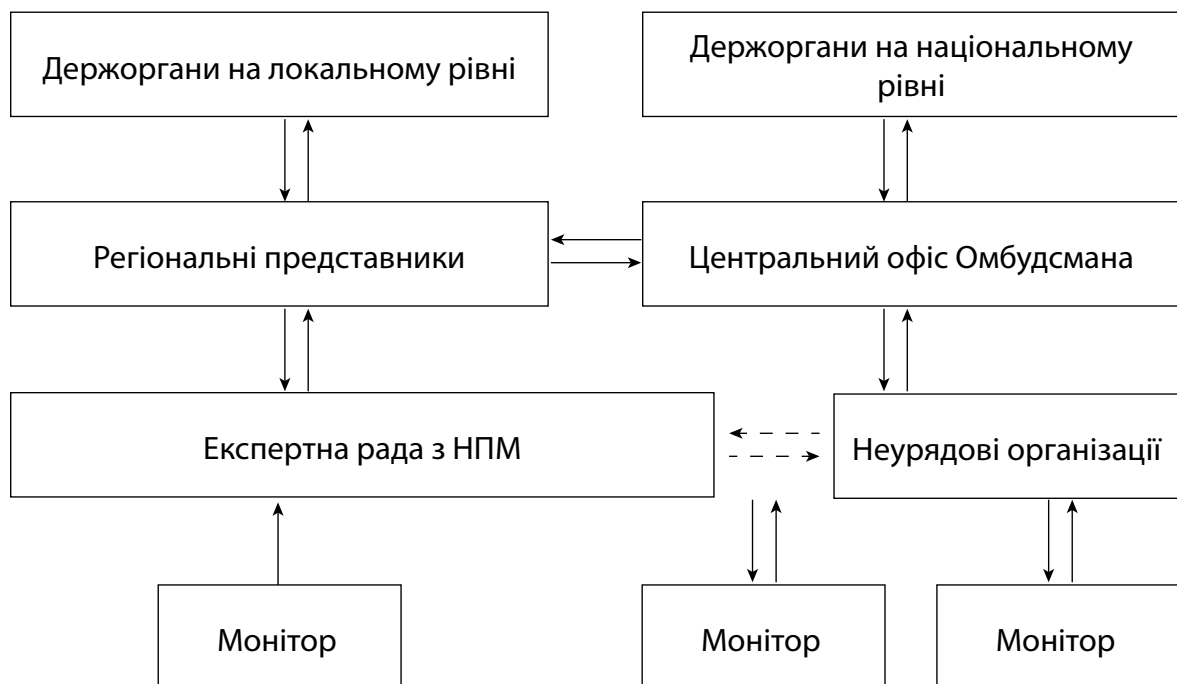
2 жовтня 2012 року прийнято Закон України

«Про внесення змін до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» щодо національного превентивного механізму».

НПМ – це системне відвідування понад 6000 місць несвободи з метою попередження катувань. НПМ готує звіти та щороку узагальнює превентивну практику, а також вказує органам на системні помилки, які призводять до жорстокого поводження.

Місце несвободи – це місце (державне чи приватне), де особа утримується (поміщається та вибуває) або може утримуватись за наказом будь-якого судового, адміністративного чи іншого органу або за його вказівкою, з його відомої чи мовчазної згоди (офіційні та неофіційні місця утримання) під вартою, в ув'язненні або під опікою, яке ця особа не має права залишити з власної волі або не має можливості реалізувати цю волю (за фізичним або матеріальним станом) та у яких є високий ризик зазнати катувань та жорстокого поводження.

Структура НПМ в Україні

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРИ НПМ В УКРАЇНІ

1. Центральний офіс омбудсмана. Власне сам Уповноважений, його представники та відповідні управління. Ключовим у реалізації НПМ є Департамент НПМ, який здійснює спільно з представниками громадськості моніторингові візити до місць несвободи, бере участь у розробці методології моніторингу, аналізі й узагальненні моніторингових звітів, підготовці рекомендацій органам державної влади з усунення порушень прав і свобод людини у місцях несвободи, контролює виконання наданих рекомендацій, надає організаційну та консультативну допомогу з питань попередження катувань та жорстокого поводження.

2. Регіональні представництва та регіональні координатори зв'язків із громадськістю виконують функції Уповноваженого у регіонах. Наразі працює 14 представництв.

3. Експертна рада з питань реалізації національного превентивного механізму є дорадчим органом, до складу якого входять представники неурядових та міжнародних організацій та які мають значний досвід роботи у сфері попередження катувань. Експертна рада:

- систематизує й аналізує факти жорстокого поводження та покарання у діяльності державних органів;
- розробляє рекомендації для щорічних і спеціальних доповідей Уповноваженого про стан попередження жорстокого поводження та покарання;
- сприяє реалізації громадських ініціатив з протидії жорстокому поводженню та покаранню;
- бере участь в експертизі законопроектів і підзаконних нормативно-правових актів про попередження жорстокого поводження та покарання;

■ організовує та здійснює дослідження з питань жорстокого поводження та покарання.

4. Неурядові організації, які відібрані Уповноваженим для виконання окремих функцій НПМ, а саме:

- попередній відбір, навчання та сертифікація потенційних громадських моніторів;
- співпраця в аналізі та узагальненні звітів за результатами моніторингу.

Незалежні громадські монітори, які беруть участь у моніторингових візитах до місць несвободи разом з представниками омбудсмана.

ЯК ПРАЦЮЄ НПМ

- Регулярно відвідує місця несвободи незалежними громадськими моніторами спільно з представниками омбудсмана;
- вивчає ситуацію з дотримання прав людини у місцях несвободи;
- виявляє та описує проблеми з катуванням та жорстоким поводженням;
- визначає масштаби проблем;
- намагається зрозуміти причини виникнення проблем;
- шукає ресурси для вирішення проблем;
- готує та просуває рекомендації для державних органів, активно працює з комітетами Верховної Ради з розробки змін до законодавства, яке стосується діяльності місць несвободи;
- регулярними візитами здійснює превентивний вплив на адміністрацію місць несвободи, чим утримує їх від застосування катувань та жорстокого поводження.

ПІДСУМКИ РОБОТИ НПМ

- Створення доповідей, які детально описують ситуацію у місцях несвободи та надають рекомендації державним органам;
- встановлення тісної співпраці між державними органами й громадянським суспільством для виконання рекомендацій;
- зміна законодавства, яке регулює діяльність місць несвободи;
- зміна сприйняття місць несвободи та людей, які там утримуються, усім суспільством.
- Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань ратифікований 81 країною світу, а НПМ створені та працюють у 64 країнах.

ДЖЕРЕЛА

Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання (ОПКАТ).

Закон України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання (ОПКАТ)».

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

Місця несвободи в Україні / Кол. авт. – Х.: «ХІСД», 2013. – 224 с.

Факультативний протокол к Конвенции ООН против пыток: руководство по выполнению. – АПП, Женева, 2010 г. – 342 с.

9. ПОПЕРЕДЖЕННЯ КАТУВАНЬ ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

**Денис Кобзін,
Голова ГО «Харківський інститут
соціальних досліджень»**

Скільки саме людей щороку потерпає від незаконного насильства та катувань у поліції України? На жаль, жодна відомча статистика не надасть вам правдивої відповіді на це питання. Для того щоб оцінити справжні масштаби і динаміку незаконного насильства в поліції, Харківський інститут соціальних досліджень проводить розрахунок оцінної кількості потерпілих за допомогою соціологічних опитувань. Результати попередніх моніторингов⁸ (з 2004 по 2011 рр.) показали, що оцінна кількість жертв є дуже великою – до 980 000 осіб у 2011 році – і рік за роком зростала. За результатами останнього дослідження, оцінна кількість жертв насильства в поліції (поліції) за період березень 2014 – березень 2015 становить 409 080 осіб, що удвічі менше, ніж за 2011 рік.

Таблиця 1
Оцінна кількість жертв незаконного фізичного насильства в поліції (поліції) України за період 2004-2015 рр.

Рік	Кількість жертв (%)	Оцінна кількість потерпілих
2004	2,73	1 026 616
2004-2009	3,50	1 319 500
2010	2,10	791 700
2011	2,60	980 200
2015	1,30	409 080

Позитивна тенденція простежується і щодо оцінної кількості осіб, які стали жертвами тор-

тур у ході розслідування (табл. 2). Згідно з даними дослідження 2011 року, їхня кількість перевищувала 100 тис. У 2015 році кількість тих, до кого було застосовано тортури в ході розслідування, зменшилась до 62 тис. Це також немало, але можна констатувати певне повторення ситуації 2010 року, коли кількість жертв тортур також суттєво зменшилась.

Таблиця 2
Оцінна кількість жертв тортур у ході розслідування в поліції (поліції) України за період 2004-2015 рр.

Рік	Кількість жертв (%)	Оцінна кількість потерпілих
2004	0,25	93 498
2004-2009	0,3	113 331
2010	0,2	75 400
2011	0,3	113 331
2015	0,2	62 935

Наслідки застосування тортур невітніші як для суспільства, так і для самої поліції та її ефективності:

- відбувається зниження довіри до дій поліції. Люди просто починають її боятися, не вірять їй, не вважають її інститутом, створеним для підтримання безпеки;
- зникає готовність допомагати поліції. Це означає, що поліція не отримує значного обсягу інформації і не може розраховувати на підтримку громадян у будь-якій ситуації – від складання протоколу до затримання злочинця;
- відбувається зростання кількості злочинів за рахунок злочинів поліції. Будь-які злочини, скоєні працівником поліції, кладуться до «загальної скриньки» злочинності, погіршуючи безпеку;
- виникають бунти, протести, коли громадяни вже вичерпали законні методи і шляхи відстоювання своїх прав;

8. <http://khisr.kharkov.ua/index.php?id=1444999354>

- поліція втрачає монопольне право на використання сили.

Враховуючи, що тортури і жорстоке поводження порушують права людини і негативно впливають на загальний рівень безпеки, автори Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод наклали найсуворішу заборону на застосування катувань.

Заборона катувань у ЄКПЛ:

- жодні виняткові обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан, не можуть бути виправданням катувань;
- наказ керівника чи державної влади не може слугувати виправданням катувань;
- ані благо слідства, ані труднощі в боротьбі зі злочинністю, в тому числі і з тероризмом, не можуть обмежувати недоторканність підозрюваного.

Варто пам'ятати, що вищевказаний документ ратифікований Україною і обов'язковий до виконання. Його порушення розглядається Європейським судом з прав людини. Під катуваннями європейський законотворець розуміє:

- завдання особі сильного болю чи страждань, фізичних чи моральних
- державними чи посадовими особами або іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх схвалення або мовчазної згоди
- з метою отримання від особи чи третьої сторони свідчення чи зізнання, або бажання покарати.

Справа Світлани Помиляйко

У 2008 році 32-річну Світлану, дизайнера плиткового заводу, та її колегу доставили до Орджонікідзевського РВ м. Харкова за звинуваченням у крадіжці комп'ютерної техніки.

Протягом кількох годин двоє співробітників поліції душили С.Помиляйко поліетиленовим пакетом, били по голові, обличчю і роті, не дозволяючи прокусити пакет. Постраждала кілька разів втрачала свідомість, її поливали водою. Згодом, не сподіваючись довести свою правоту в судах України, Світлана звернулася до Європейського суду з прав людини і виграла справу.

Слід розуміти, що Конвенція і Суд відносять до катувань не тільки фізичний біль і страждання, але й «сильний психічний біль або страждання». Так, до катувань відноситься тривала психічна шкода, що завдана або є результатом:

- навмисного заподіяння або загрози заподіяння сильного фізичного болю і страждання;
- використання або погрози використання речовин, які впливають на мозок, чи інших процедур, які порушують відчуття або стан особи;
- погрози смертю, включаючи погрози щодо третіх осіб.

Одним із яскравих прикладів того, що розуміє під тортурами Європейський суд з прав людини, є справа «Гафген проти Німеччини» (Gafgen vs. Germany).

«Гафген проти Німеччини» (Gafgen vs. Germany).

У 2003 році Магнус Гафген заманив до своєї квартири і там задушив 11-річну дитину багатих батьків. Труп він викинув біля пристані, після чого почав вимагати 1 млн євро викупу. Через три дні М. Гафген отримав викуп і був затриманий поліцією. Він не розповідав поліції, що зробив з дитиною і чи була вона ще жива, тож поліцейські почали погрожувати йому тортурами. Тоді він злякався і розповів.

Згодом двоє причетних до цього поліцейських були засуджені за вчинення тиску і підбурювання до вчинення тиску, а М. Гафген отримав грошову компенсацію.

Справа Гафгена ставить ще одне важливе питання: чи можуть тортури і жорстоке пово-

дження допомогти у роботі поліції? Незважаючи на те, що багато хто все ще відповідає на нього ствердно, посилаючись на «неможливість добути докази провини іншим шляхом», у новітній історії України є безліч прикладів, коли такий підхід не тільки калічив життя невинних людей, а й дозволяв справжньому злочинцю залишатися безкарним довгі роки.

Справа Сергія Ткача

Верховний суд України у 2007 році розглядав участь Сергія Ткача у 40 вбивствах, ще 60 справ про вбивства продовжувала розслідувати прокуратура.

23 грудня 2008 року С.Ткач був засуджений до довічного ув'язнення. Суд визнав доведеними 37 вбивств, всі або зі зґвалтуванням, або із задоволенням статевої пристрасті у збоченій формі, 8 зґвалтувань (за яких жертви залишилися живі). Три епізоди залишені на дослідження. Крім того, С.Ткач згодом зізнався у скоєнні ще понад 30 злочинів.

Вбивства зі зґвалтуваннями у збоченій формі Сергій Ткач здійснював з 1980 по 2005 рік на території Криму, Запорізької, Дніпропетровської і Харківської областей. За жертв зазвичай обирав дівчат від 9 до 17 років. Будучи знайомим з оперативною практикою поліції, Сергій Ткач не залишав слідів на тілах своїх жертв. Відомо про 14 людей, які були засуджені за злочини, в яких згодом зізнався С.Ткач.

Засуджений у 1987 році Ігор Рижков відсидів 10-річний термін.

Наймолодшим із засуджених був восьмикласник Яків Попович з міста Пологи Запорізької області, якого в 2002 році забрали прямо з уроків за звинуваченням у вбивстві двоюрідної сестри; він був засуджений на 15 років. Віталій Каїра із Запорізької області також був засуджений на 15 років позбавлення волі. Володимир Світличний, батько вбитої 9-річної Ольги Світличної, 2000 року повісився в камері Дніпропетровського СІЗО.

За даними газети «Сьогодні», що посилаєть-

ся на Генеральну прокуратуру України, Сергій Ткач взяв на себе злочини, за які було раніше засуджено 7 осіб, із них:

- звільнені з місць позбавлення волі – 3 особи;
- звільнена з психлікарні – 1 особа;
- реабілітована посмертно – 1 особа;
- розстріляна – 1 особа;
- отримала інвалідність у колонії – 1 особа;
- відмовлено у звільненні – 2 особам.

Саме тому держава – член Ради Європи бере на себе два види зобов'язань із протидії катувань.

Негативні зобов'язання держави:

- утримуватись від катувань та інших форм жорстокого поводження і покарання;
- держава несе відповідальність за дії офіційних осіб;
- ця відповідальність не знімається на підставі заяви, що вона не знала про такі дії.

Позитивні зобов'язання держави:

- вжиття ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для попередження катувань;
- обмеження *incommunicado* (тривале тримання під вартою, без можливості спілкуватися із зовнішнім світом);
- переслідування відповідно до національного законодавства осіб, причетних до катувань та жорстокого поводження;
- забезпечення жертвам права на відшкодування і гідну компенсацію;
- проведення оперативного та неупередженого

розслідування усіх випадків, пов'язаних із використанням катувань та жорстокого поводження;

- невизнання доказами у суді свідчень, здобутих із застосуванням катувань;
- використання матеріалів із протидії катувань у системі підготовки працівників правоохоронних органів і медиків.

Ключову роль у попередженні катувань у поліції відіграють три найважливіші фактори, так звані «запобіжники»:

- негайний доступ до адвоката для всіх затриманих поліцією;
- право всіх затриманих інформувати третю сторону про факт затримання;
- право всіх затриманих вимагати медичного огляду (додатково до будь-якого огляду, проведеного поліцією).

Неухильне виконання цих правил робить тортури в поліції практично неможливими або суттєво їх ускладнює.

Правила Міранди

У березні 1963 року за викрадення і зґвалтування був заарештований уродженець штату Арізона на ім'я Ернесто Артуро Міранда. Після арешту і двогодинного допиту він зізнався у зґвалтуванні молодій жінці. На суді докази були представлені свідчення жертви Міранди разом із його власним зізнанням. У результаті Міранда був засуджений за викрадення людини і зґвалтування на 30 років.

Верховний суддя Ерл Уоррен визнав зізнання, отримані в ході поліцейського допиту, такими, що не відповідають П'ятій поправці і неприпустимими у якості доказу, за винятком випадку, коли підозрюваний, знаючи про своє право на мовчання, добровільно від нього відмовився. Аналогічно, зізнання, отримані в ході допиту без присутності адвоката, були визнані неприпустимими доказами, окрім випадків, коли підозрюваний добровільно відмовився від адвоката.

Справа Міранди була переглянута без використання його власних зізнань. Завдяки наявності інших доказів, у тому числі й показань свідків, він був засуджений до тюремного ув'язнення терміном від 20 до 30 років.

Справа Міранди створила прецедент, що зобов'язав усі поліцейські управління інформувати затриманих про наявність у них прав на адвоката та мовчання. Ці попередження отримали назву «Правила Міранди».

Сам Міранда у 1972 році був умовно-достроково звільнений. Заробляв гроші автографами на табличках з текстом попередження.

Був убитий під час бійки у барі чотири роки потому.

Дослідники виокремлюють низку причин, які призводять до катувань і жорстокого поводження:

- безкарність;
- застаріла система відносин «поліція – населення»;
- відсутність ефективної системи розслідування випадків катувань;
- певна суспільна підтримка жорстокості;
- порушення прав поліцейських;
- недіючі процедури та запобіжники;
- відсутність незалежного суду;
- недостатнє навчання.

В Україні після 2012 року спостерігається значне зменшення масштабів катувань і жорстокого поводження. Так, зменшенню всіх видів незаконного насильства в поліції, на нашу думку, сприяли декілька факторів, серед яких можна виділити три найбільш впливових.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОГО КПК

Протягом усього часу обговорення нового кримінально-процесуального кодексу точились запеклі суперечки між його прихильниками та противниками. Ключовим аргументом перших були гарантії дотримання прав людини, які він надавав у кримінальному процесі. МВС було активним опонентом, нарікаючи, що з новим КПК у поліції будуть «зв'язані руки». Згодом, коли дійшло до його реалізації, багато що виявилось не таким прогресивним, як гадалось, але водночас експерти відзначають, що новий КПК має певний позитивний вплив на ситуацію з незаконним насильством в українській поліції.

Адвокати насамперед вбачають позитивний вплив нового КПК в тому, що він дещо врівноважив позиції поліції та сторони захисту – сьогодні працівник поліції набагато більше рішень не може прийняти самостійно та повинен отримати дозвіл судді. Крім того, він повинен більше інформувати сторону захисту щодо всіх змін у справі.

Дієвою нормою нового КПК виявились «неприпустимі докази», тобто докази, які суд може відхилити, якщо вони були зібрані незаконним шляхом.

Те, що явка з повинною втратила юридичну силу, доволі часто впливає на роботу працівників поліції, які зараз ризикують програти в суді справу, побудовану на свідченнях, отриманих завдяки насильству або тортурам. Адвокати відзначають, що «явка з повинною», навіть втративши юридичну силу, є доволі дієвим механізмом, що допомагає працівникам поліції та прокуратури обґрунтувати позицію обвинувачення в суді. Система та розуміння кримінального процесу, які вибудовувались десятиріччями, не можуть бути змінені протягом кількох років.

Водночас багато хто з експертів відзначає, що позитивні надбання, які з'явилися з прийняттям нового КПК, протягом 2014 року почали слабшати. Це пов'язано із ситуацією в країні, великою кількістю так званих «справ сепара-

тистів» та загальною політикою МВС, спрямованою на підвищення безпеки. Саме у цих справах адвокати часто стикаються із насильством, і з процесуальними порушеннями, і навіть із різними видами тиску на суди, що робить норми КПК неважливими. Це свідчить, наскільки нестійким є прогрес, досягнутий у протидії насильству та порушенням прав людини, і як легко може відбутися відкат назад, наслідки якого відчує не якась певна група, а усі громадяни.

СТВОРЕННЯ НОВОЇ, БІЛЬШ ДІЄВОЇ СИСТЕМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

Однією з найсуттєвіших причин насильства в діяльності органів внутрішніх справ була застаріла система надання безоплатної правової допомоги в країні. Передусім вона сприяла порушенням законності під час здійснення й оформлення затримань, створювала додаткові можливості заважати затриманому в інформуванні третьої сторони про факт затримання і бути оглянутим лікарем. Правильно й вчасно оформлене, законне затримання практично не залишає можливості застосовувати незаконне насильство, тому що гарантує своєчасне інформування родичів про факт, місце й час затримання; зобов'язує надати медичну й правову допомогу. З іншого боку, затримання, проведене без своєчасного оформлення протоколу, вже є незаконним. Проте це дозволяє не надавати правових гарантій затриманому й не обґрунтовувати законність затримання загалом. Усе це було дуже поширеним до 2012 року, бо не діяла система сповіщення адвокатів; затриманих не оформлювали належним чином, не роз'яснювали їхні права під час затримань або допитів. Неefективна система оцінки діяльності адвоката, який надавав безоплатну правову допомогу, фактично демотивувала його, тому знайти людину, яка погодилася би на таку працю, було дуже важко. Суди знали про ситуацію та часто заплющували очі на відсутність захисника в суді, залишаючи людину віч-на-віч із системою.

Ситуація почала потроху змінюватись у 2012 р., коли Президентом України було видано Указ «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України» №374/2012⁹, у якому прийнято рішення та надано відповідні доручення Кабінету Міністрів України щодо утворення Координаційного центру з надання правової допомоги, а Кабінетом Міністрів України було схвалено постанову №504 «Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції»¹⁰. Модель безоплатної правової допомоги, що була запроваджена в 2012 році, утворила мережу територіальних центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Кожен орган, який уповноважений здійснювати затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, та органи, що здійснюють адміністративне затримання; службові особи, уповноважені здійснювати досудове розслідування; прокурори, слідчі судді та суди тепер повинні невідкладно інформувати центри надання безоплатної правової допомоги про факт затримання особи, і їй має бути наданий адвокат. Центри обробляють інформацію та цілодобово надають відібраних за спеціальним конкурсом адвокатів.

Статистика роботи центрів надання безоплатної правової допомоги вражає. Так, з 1 січня по 31 грудня 2014 року центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги видано 65 979 доручень адвокатам, у тому числі 17 671 – для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, затриманим за підозрою у вчиненні злочину; 38 053 – для здійснення захисту за призначенням; 1 860 – для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративний арешт; 5 751 – для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративне затримання; 2 644 – для

участі у проведенні окремих процесуальних дій. Частка відмов від адвоката осіб, які мають право на отримання безоплатної правової допомоги, у 2014 році становила 4%.

Опитування експертів дозволяє констатувати, що після реформування системи безоплатної правової допомоги поширеність незаконного насильства в поліції почала поступово зменшуватись. Після роботи, яку було проведено Міністерством юстиції та регіональними центрами надання безоплатної правової допомоги, поліція дійсно покращила своєчасність інформування про затримання особи, що гарантувало багатьом затриманим по всій країні дотримання їхнього права на безоплатну правову допомогу та стало певним запобіжником насильства.

Водночас поліція все ще доволі часто використовує такі «трюки», як оформлення затримання та інформування бюро безоплатної правової допомоги із запізненням; погрози або вмовляння затриманого відмовитись від адвоката, якого надає бюро; пропонування свого «поліцейського» адвоката, який працює проти інтересів клієнта. Наявність саме цих практик, у свою чергу, сприяє існуванню незаконного насильства в поліції.

ПІСЛЯМАЙДАННІ ПОБОЮВАННЯ РЕЗОНАНСУ НЕЗАКОННИХ ДІЙ

Багато хто з експертів назвав саме цей фактор як такий, що найбільше вплинув на зменшення масштабів незаконного насильства в поліції. Після Майдану система не змінилась, але змінились самі українці. Сьогодні Україна набрала критичну масу людей, які не готові змиритися з поліцейською брутальністю та готові відкрито виступити на захист своїх прав. Розвиток громадянського суспільства (яке в багатьох ситуаціях фактично замінило державні органи), розвиток незалежних ЗМІ; увага суспільства до дій поліції; конфлікт на сході України, поява людей із бойовим досвідом – все це стало певною протипогою, яка частково замінює відсутність такої в системі кримінальної юстиції. Якщо раніше працівник полі-

9. http://legalaid.gov.ua/images/legislation/Decree_01-06-2012_legal_aid_development.pdf

10. http://legalaid.gov.ua/images/legislation/2012_06_06_Resolution_KMU_504.pdf

ції мав змогу застосувати незаконне насильство, коли він забажає, та бути впевненим, що залишиться безкарним, то сьогодні йому треба все зважити, бо результати його дій можуть призвести до непередбачуваних наслідків як для нього, так і для його керівництва.

Звичайно, вказані зміни не можуть повністю вирішити проблему катувань у поліції. Більш того, враховуючи, що вони були впроваджені без участі МВС, їх вплив дуже обмежений і може бути зупинений. Протидія тортурам у поліції – це ланцюжок системних змін, зроблених кількома інститутами.

Хто має працювати над попередженням катувань:

- сама поліція (керівництво, колеги, відділи внутрішніх розслідувань; дотримання прав співробітників і неухильні процедури). Політика Zero tolerance – прояв нульової терпимості до катувань з боку самих співробітників поліції;

- зовнішній контроль (прокуратура);
- суд;
- Омбудсман;
- засоби масової інформації;
- громадські та правозахисні організації.

Також суттєве значення для запобігання катуванням мали б такі фактори, як:

- створення незалежної системи реєстрації скарг на дії поліції;
- створення незалежної системи розслідування порушень з боку поліції;
- дотримання прав працівників поліції;
- робота із суспільством, спрямована на зниження підтримки поліцейської жорстокості.

10. ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Валерія Рибак,
директорка ГО «Вектор прав людини»

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, визначає ч.1 ст.5, Конституції України:

Громадяни можуть перевіряти та впливати на діяльність державних органів, щоб вони діяли в їх інтересах та на захисті їх прав.

Держава зобов'язується створювати всі умови для належної участі (контролю) громадян у здійсненні державної влади від прийняття відповідного законодавства до практичної його реалізації, зокрема у діях працівників державних органів.

Громадський контроль органів влади – дії людей направлені на те, щоб органи влади діяли законно та стояли на захисті прав та інтересів людини.

Така діяльність закріплюється як українським законодавством, так і міжнародними нормами та стандартами.

Підзвітність органів державної влади (в контексті громадського контролю) – це можливість спостереження з боку різних громадських організацій, ініціатив, громадян як за діяльністю окремих співробітників органів державної влади, так і за заходами, призначеннями і бюджетним розподілом у відповідних органах.¹¹

Обираючи державну службу та стаючи державним службовцем, людина стає виконувачем публічної, професійної, політично неупередженої діяльності із практичного виконання завдань і функцій держави¹². Це означає, що діяльність державних службовців та її результати автоматично стають об'єктом громадського контролю органів влади. Перелік державних службовців визначений у статті 3 Закону України «Про державну службу»¹³. До об'єктів громадського контролю входять діяльність працівників державних органів, які не є держслужбовцями, та результати такої діяльності, оскільки від кожного його працівника залежить діяльність державного органу.

Малюнок 1

Суд, поліція, інші органи влади і громадськість, яка здійснює громадський контроль, є частиною одного суспільства та спільно формують його. Проте в кожного з цих двох суб'єктів різні функції та права, що направлені на захист інтересів та прав людини.

11. <http://www.osce.org/ru/secretariat/32548?download=true> – «Найкраща практика побудови партнерства між поліцією і суспільством». Складено старшим поліцейським радником при генеральному секретареві ОБСЄ

12. Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

13. Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

Суб'єктами громадського контролю поліції, судів, інших органів влади, тобто тими, хто його здійснює, можуть виступати громадяни та їх об'єднання (громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні релігійні організації, недержавні засоби масової інформації, інші непідприємницькі товариства і установи), а також іноземці, які на законних підставах перебувають у країні.

Суб'єкти громадського контролю можуть здійснювати контроль в найрізноманітніші способи, що не мають виходити за рамки закону, використовуючи один чи кілька інструментів контролю, постійно чи тимчасово, публічно чи особливо не афішуючи свою діяльність, що залежить від конкретних цілей та завдань, поставлених перед суб'єктом.

Однією з поширених форм громадського контролю є громадський моніторинг дотримання прав людини в діяльності судів, правоохоронних органів, інших органів влади, що здійснюється в сфері охорони державою прав людини та забезпечення законності під час здійснення професійної діяльності вказаних органів.

Предметом громадського моніторингу є відповідність діяльності органів влади цілям, які задекларовані державою, і коригування цієї діяльності; здійснення їх функцій у сфері забезпечення прав людини; реалізація прав і законних інтересів окремих груп людей у процесі діяльності органів влади.

Загальні принципи громадського моніторингу:

- добровільність участі;
- незалежність від органів влади;
- Комплексність висвітлення проблем.
- доступність процесу та результатів для всіх бажаючих;
- об'єктивність;
- обґрунтованість і доказовість результатів;

- відкритість всіх етапів моніторингу;
- публічність дій;
- громадянська активність учасників.

Форм громадського контролю може бути стільки ж, скільки людей, адже дозволено те, що прямо не заборонено законом. Здійснюючи громадський контроль органів влади, звичайно, можна контролювати не тільки дотримання прав людини, але на їх основі ґрунтуються головні процеси між державою і людиною, відповідно до їх положень формується й українське законодавство. Проте можна навести й такі приклади, як контроль виконання своїх функцій працівниками ЖКГ або іншими комунальними, державними підприємствами, органами влади під час витрачання державних коштів, надання деяких видів послуг; швидкість та якість надання органами довідок, дозвільних документів, наприклад на право власності; або ж різні законотворчі процеси, які не стосуються прав людини.

Залежно від обраної форми громадського контролю, цілей та задач обираються й інструменти. Їх може бути застосовано один або кілька. У процесі здійснення громадського контролю можуть змінюватись тимчасові завдання, умови діяльності, що також впливає на вибір інструментів.

Наведемо деякі приклади інструментів громадського контролю.

- Звернення. Законом України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР¹⁴ визначається (ст.1), що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до

14. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>
- Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР

їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, а також особи рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України мають право подавати звернення, які не стосуються їх службової діяльності.

Особи, які не є громадянами України і законно перебувають на її території, мають таке саме право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

■ Запит на інформацію – це прохання особи до розпорядника інформації надати публічну інформацію¹⁵, що знаходиться у його володінні (ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації»¹⁶). Суб'єкти владних повноважень зобов'язані надати особі запитувану публічну інформацію. Надання іншої інформації може обмежуватись, але тільки за умови проходження т.з. трискладового тесту. Трискладовий тест – механізм перевірки можливості обмеження доступу до інформації. У чинному законодавстві трискладовий тест постає як триада норм частини другої статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації», послуговуючись якими суб'єкт застосування встановлює можливість або відсутність можливості обмеження доступу до інформації.

Трискладовий тест відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» передбачає, що обмеження доступу до

публічної інформації¹⁷ здійснюється лише відповідно до закону за дотримання сукупності таких вимог:

- виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;
- розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;
- шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

Трискладовий тест є обов'язковим для застосування при обмеженні доступу до публічної інформації (тобто визначенні правового режиму інформації) відповідно до чинного законодавства України.

■ Опитування – це метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (усне опитування, інтерв'ю) або опосередкованого (письмове опитування, анкетування) спілкування того, хто опитує, з респондентом. Опитування бувають соціологічні, політологічні, маркетингові, психологічні – залежно від предмета дослідження. Залежно від кількості опитуваних (вибірки, вибіркової сукупності) вони також можуть бути масовими, вибірковими, індивідуальними, експертними. Також використовується для вимірювання «громадської думки» з різних питань.

■ Громадські слухання. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 13 визначає, що територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічі з де-

15. Публічна інформація - це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

16. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI

17. Публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

путатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування.¹⁸

- Заслуховування звітів про результати роботи – загальна процедура громадського контролю, що полягає в публічному обговоренні результатів діяльності об'єктів громадського контролю під час їх спільних зустрічей із суб'єктами громадського контролю та експертним середовищем.

- Громадська експертиза визначається Порядком сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади¹⁹ таким чином: «Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади (далі – громадська експертиза) є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі».

- Аналіз повідомлень громадян і ЗМІ. Також враховуються т.зв. нові медіа, наприклад соціальні мережі.

- Аналіз нормативно-правової бази на відповідність міжнародним зобов'язанням. Міжнародне законодавство є невід'ємною частиною українського у разі його ратифікації Україною, тож усі інші законодавчі та підзаконні акти України мають бути приведені у відповідність.

- Участь суб'єктів громадського контролю у роботі консультативно-дорадчих органів об'єктів громадського контролю. Шляхом участі у

таких органах, наприклад громадських радах при якомусь органі виконавчої влади, вони мають змогу формувати та реалізовувати державну політику держави (Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 № 996²⁰).

- Особистий візит до структурних одиниць органів влади. Наприклад до територіальних підрозділів національної поліції, приміщень суду, місцевих рад тощо.

- Візуальне спостереження.

- Аудіо / відеозапис дій працівників органів влади. Законодавство забезпечує реалізацію цих дій громадян такими нормами: стаття 34 Конституції України – всі громадяни України мають право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово чи в інший спосіб на свій вибір; стаття 302 Цивільного кодексу України – фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію; стаття 9, Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII «Відкритість та прозорість» – поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України; стаття 7 Закону України «Про інформацію» – ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм та джерел одержання інформації; стаття 25 Закону України «Про інформацію» – журналіст має право робити аудіо- і відеозаписи із застосуванням необхідних технічних засобів; стаття 26 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» – журналіст має право відкрито проводити запис, зокрема із застосуванням будь-яких технічних засобів.

- Незалежні соціологічні дослідження. Соціологічне дослідження – це вид систематичної пізнавальної діяльності, спрямованої на вивчення поведінки людей, груп, відносин, про-

18. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР

19. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF> Постанова КМУ від 05.11.2008 № 976

20. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> Постанова КМУ від 03.11.2010 № 996

цесів соціальної взаємодії у різних сферах життєдіяльності суспільства та отримання нової інформації, виявлення закономірностей суспільного життя на основі соціологічних теорій, методів і процедур.

Щодо поліції найпопулярнішими є соціологічні дослідження рівня довіри населення до поліції, проте досліджуються різні аспекти в діяльності правоохоронних органів для визначення проблем, наприклад рівень незаконного насильства в правоохоронних органах, визначення ефективності роботи поліції тощо.

Незалежні соціологічні дослідження проводяться незалежними соціологічними службами, що можуть бути створені на базі ВНЗ або бути громадськими організаціями. Важливою умовою діяльності таких служб є прозорість діяльності, зокрема в детальному висвітленні методології проведення соціологічних досліджень. Наведемо приклади найбільш відомих соціологічних служб в Україні: Центр «Соціальний моніторинг»²¹, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка²², Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень²³, Харківський інститут соціальних досліджень²⁴, Соціологічний факультет Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна²⁵, Київський міжнародний інститут соціології²⁶, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова²⁷, Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»²⁸ та інші.

■ Подання позовів до суду щодо призупинення чи скасування дії рішень об'єктів громадського контролю або припинення їх діяльності як такої, що суперечить закону та/або суспільним інтересам.

Інструменти контролю можуть трансформуватися та змінюватись, адже різні ситуації та час вимагають нових та відповідних реакцій суспільства.

Варто розуміти, що стиль поведінки людей, які здійснюють громадський контроль, може відрізнятись за рівнем інтенсивності але тим не менш, якщо дії людини не містять ознак правопорушення, такі дії є законними. У протилежному випадку є порушенням такі дії, а не громадський контроль загалом. Оскільки громадський контроль, як інститут громадянського суспільства, є законним та базується на українському законодавстві та міжнародних нормах та стандартах. Так, наприклад, деякі законодавчі акти прямо передбачають, що за діяльністю державного органу має здійснюватися громадський контроль. Так, у Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII цьому присвячений цілий розділ VIII «Громадський контроль поліції».

Як впливає з самого визначення громадського контролю, головним його завданням є дотримання законності та прав людини в діяльності суб'єктів владних повноважень. Що є запорукою цього? Інформація зі спостереження може лягти в основу побудови стратегії дій із вирішення проблеми у тому чи іншому органі влади та покращення, реформування його діяльності або ж підтримки позитивних практик. Таким чином, між громадою та органами влади можуть вибудуватися довірливі стосунки для спільного підтримання правопорядку (в широкому розумінні цього терміну) у суспільстві.

Загальну концепцію довіри, власне, те, до чого має прагнути кожний співробітник органів державної влади, можна сформулювати таким чином: це взаємодопомога співробітників органів державної влади та громади як складових суспільства, які, виконуючи різні функції, налагоджують та підтримують правопорядок.

21. <http://www.smc.org.ua/>

22. <http://www.uisr.org.ua/>

23. <http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/>

24. <http://khisr.kharkov.ua/ukr/index.php>

25. <http://www.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/>

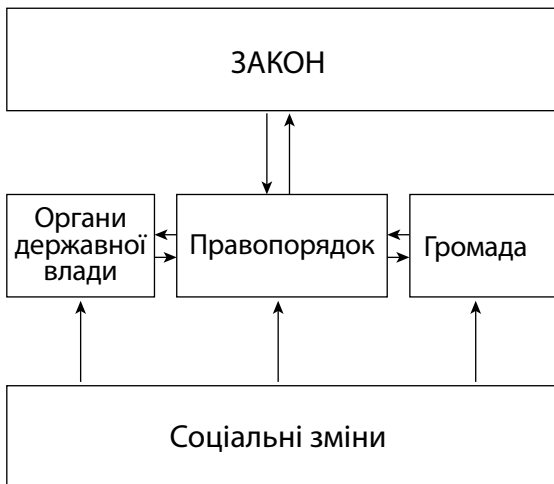
26. <http://www.kiis.com.ua/>

27. <http://www.uceps.org/ukr/index.php>

28. <http://www.dif.org.ua/ua/index.htm>

Малюнок 2

Правопорядок у суспільстві формується багатьма чинниками, зокрема діями органів влади, громади, їх взаємодією, законодавством та соціальними змінами.

У цьому випадку закон формує рамкові умови дотримання правопорядку. Працівники державних органів своїми діями впливають на громаду і навпаки, використовуючи різні за своїм характером дії та механізми. І органи державної влади, і громада впливають на правопорядок. Соціальні зміни загалом впливають на умови, у яких діють всі компоненти, тож можуть впливати і на органи державної влади, і на громаду, і на закон і на правопорядок. У свою чергу, і навпаки: органи державної влади, громада, закон і порядок спричиняють ті чи інші соціальні зміни. Це взаємозалежні компоненти.

Дії, направлені на формування правопорядку, є умовою взаємодовіри, дії в обхід правопорядку руйнують довіру.

Співробітникам державних органів для формування довіри громади до владних структур варто самим дотримуватись правопорядку, налагоджувати, підтримувати його та спонукати громадян діяти відповідно. Громада ж, у свою чергу, має як сама дотримуватися правопорядку,

так і контролювати його дотримання органами державної влади.

Отже, громадський контроль органів влади допомагає як окремому працівнику захищати права та інтереси людини, так і загалом підтримувати належну роботу цілої владної структури. А громаді – відстежувати та покращувати власні дії, що загалом забезпечуватиме належну реалізацію прав та інтересів людини. Якщо конкретизувати, то можна навести такі приклади, чому сприяє громадський контроль:

- підвищенню відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- визнанню, забезпеченню та захисту основних прав і свобод людини та громадянина;
- підвищенню рівня участі громадян та їх об'єднань в управлінні державними справами, місцевому самоврядуванні та прийнятті рішень, що мають суспільне значення;
- реалізації суспільних ініціатив, спрямованих на захист суспільних інтересів;
- підвищенню рівня довіри громадян до діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;
- забезпеченню зворотного зв'язку між державою та суспільством, попередженню та вирішенню соціальних конфліктів;
- формуванню та розвитку громадянської правосвідомості;
- залученню населення до процесу протидії корупції;
- підвищенню ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- зниженню ризиків прийняття та реалізації органами державної влади та органами місцевого самоврядування протиправних рішень та/або рішень, що суперечать суспільним інтересам.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Посібник громадського спостерігача за мирними зібраннями: практичний посібник / Кол. авторів В.Батчаєв, Р.Куйбіда, О.Мартиненко, О.Матвійчук, В.Рибак, В.Чемерис, А.Черноусов; за заг. ред. О.Мартиненка. – К. : Четверта хвиля, 2013. – 104 с.
<http://ccl.org.ua/wp-content/uploads/2013/04/Posibnik-1.pdf>

Посібник «Інструменти громадського контролю від групи громадського спостереження «ОЗОН». Моніторинг суду» /за загальною редакцією В. Рибак – Київ, 2016 р. – 96 с.

Громадський контроль правоохоронних органів. Науково-практичне видання / за заг. ред. Пивоварова В.С. – Київ: 2013 – 48 с.
<http://mhg-police.org/sites/default/files/files/ok-prorgan.pdf>

Статус поліції: міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство / За заг. редакцією О.А. Банчука. – К.: Москаленко О.М., 2013. – 588 с. http://www.pravo.org.ua/files/ebook/PS_05__4_2.pdf

Найкраща практика побудови партнерства між поліцією і суспільством / Складено Старшим поліцейським радником при Генеральному секретареві ОБСЄ <http://www.osce.org/ru/secretariat/32548?download=true>

11. ПРАВОВА ДОПОМОГА І МОЖЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСОБИ В УКРАЇНІ

**Ольга Омельчук,
магістр державного управління,
адвокат, експертка Інституту
політичної освіти²⁹**

Належна реалізація права на правову допомогу є важливою складовою в контексті суспільного розвитку та реалізації основоположного принципу справедливості.

Хтось із нас може забезпечити собі професійну правову консультацію або участь представника (адвоката) у судовому процесі. А хтось не може, в силу різних причин: не може оплатити дорогі послуги, перебуває в такому душевному стані, що не може оцінити потребу такого представництва... Окрім того, чи можуть діти прийняти зважене рішення, коли йдеться про питання правової допомоги? Тож звернутись до юриста чи не звернутись?

Наприклад, Зарічненський районний суд Рівненської області 26 лютого 2016 р. засудив неповнолітнього К. за ч. 3 ст. 185 Кримінального кодексу (за крадіжку). Дитина – з неблагополучної сім'ї. Грошей на адвоката, звичайно, не мала. Тож до справи було залучено адвоката за державний кошт.

На підставі ст. 299 Кримінально-процесуального кодексу з посиланням на ту обставину, що в судовому засіданні підсудний визнав себе винним у вчиненні злочину повністю, суд визнав недоцільним дослідження доказів у справі. З протоколу судового засідання вбачається, що після допиту підсудного і пояснень його матері суд відразу перейшов до судових дебатів. Але у матеріалах цієї справи був висновок судової психолого-психіатричної експертизи, яка вста-

новила, що К. страждає на легку розумову відсталість з емоційно-вольовими порушеннями і неповною мірою міг усвідомлювати свої дії та керувати ними. Цей висновок суд не досліджував, оскільки сторони про це не просили, оцінки йому, як і іншим даним про особу, у вирокі не давалося. Відповідно до ст. 20 КК суд мав визнати К. обмежено осудною особою і врахувати цю обставину під час призначення йому покарання або застосування примусових заходів медичного характеру.

На факт наявності підстави обмеженості осудності цієї дитини вказав адвокат. Саме адвокат, переглянувши справу, знайшов можливість так допомогти неповнолітньому К.

А якби залученого адвоката у справі не було, вірогідно, суд припустився б помилки, дитина відбувала б покарання в місці позбавлення волі, а неблагополучні родичі, можливо, не знайшли б часу на подання апеляційної та касаційної скарги для перегляду вироку.

Ось таким сумним міг би бути кінець цієї історії, якби не безкоштовно залучений державою адвокат.

Тож Конституція України гарантує таке:

- кожен має право на правову допомогу;
- у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно (як у випадку з неповнолітнім К.);
- кожен є вільним у виборі захисника своїх прав;
- для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги під час вирішення справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Правова допомога – це професійна діяльність фахівців у галузі права, спрямована на допомогу особам у вирішенні питань з реалізації норм права. А по суті, така діяльність – це надання правових (юридичних) послуг.

29. Лекцію читала Ксенія Проконова, молодший партнер ЮК «Юскупум»

Якими видами правової допомоги (юридичних послуг) зазвичай користуються особи:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань;
- складання заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
- здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- забезпечення захисту особи від обвинувачення;
- надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги;
- медіація (вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який задовольняв би інтереси і потреби усіх учасників конфлікту).

Випадків неоднозначного застосування правових норм, судових помилок та скасування судових рішень в Україні, на жаль, поки доволі багато. І в більшості випадків такі негативні прояви наявні там, де особа, яка захищає свої інтереси, не має достатнього рівня правових знань, аби якісно себе захищати. Або не має можливості звернутись до фахівця у сфері права (юриста/адвоката).

Фахівці у сфері права мають надавати правову допомогу виключно за принципами (адже так їх зобов'язав закон):

- верховенства права;
- законності;
- доступності;
- якісності;

- конфіденційності;
- уникнення конфлікту інтересів;
- гарантованого державного фінансування безоплатної правової допомоги.

Так, внутрішнє та міжнародне законодавство гарантують можливість захистити права у випадку їх порушення. Реальний захист прав людини – одна з найгостріших проблем сучасності. І в Україні, і поза її межами.

ЯКИМ ЧИНОМ МОЖНА ЗАХИЩАТИ СВОЇ ПРАВА І СВОБОДИ?

- Захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод;
- проводити збори, мітинги, походи і демонстрації;
- направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади;
- захищати в суді свої права і свободи;
- звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ або органів.

Також, закон визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні захищати права і свободи людини і громадянина:

- Президент України (зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, та, обстоюючи їх, створювати умови нетерпимого ставлення до будь-яких випадків порушення таких прав і свобод);

- Верховна Рада України (здійснює захист прав і свобод через законодавчу діяльність шляхом визначення виключно в законах України прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод, основних обов'язків громадян; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; основ соціального захисту; визначення правового режиму власності, правових засад і гарантій підприємництва, правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання);

- Кабінет Міністрів України (здійснює захист через діяльність із реалізації норм права і державного регулювання в усіх сферах суспільного життя);

- місцеві державні адміністрації (здійснюють захист прав в рамках повноважень державної виконавчої влади на місцях);

- органи місцевого самоврядування (здійснюють захист прав в рамках повноважень місцевого самоврядування);

- підсистема судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів (вирішення спорів та питань захисту у судовому порядку);

- Конституційний Суд України (гарантує верховенство Конституції України на всій території держави, здійснюючи контроль за відповідністю Конституції законів та інших правових актів);

- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за адміністративними органами);

- прокуратура (здійснює нагляд за дотриманням і застосуванням законів, вирішенням заяв і звернень громадян, перевіркою сигналів преси та інших засобів масової інформації про порушення законності; забезпечує розгляд кожного звернення, перевірку доводів заявника і прийняття на місці правильного рішення, поновлення порушених прав і законних інтересів громадян, притягнення до відповідальності винних осіб);

- адвокатура (здійснює представництво, сприяє захисту прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях);

- інші правоохоронні органи України (забезпечують особисту безпеку громадян, запобігають злочинам та адміністративним правопорушенням, забезпечують їх розкриття, охороняють суспільний порядок та забезпечують суспільну безпеку; захищають власність від протиправних посягань; надають правову та організаційну допомогу громадянам, посадовим особам та іншим суб'єктам у здійсненні їхніх законних прав та інтересів).

В ЧОМУ ПОЛЯГАЄ СУТЬ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ?

Механізм захисту – це заходи, що призводять до відновлення порушених неправомірними діями прав і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення.

У разі порушення прав особи без їх відновлення, а також юридичної відповідальності з боку правопорушника правові гарантії механізму захисту прав людини не можуть вважатися такими, що повністю здійснилися.

Заходи захисту – примус зобов'язаної особи виконувати обов'язки, накладені на неї законом або договором. А завдання юридичної відповідальності полягає в покладанні обов'язку знаходити позбавлень, нести правовий збиток.

Розглянемо можливості захисту прав особи.

- Загальний судовий захист. Право громадян на судовий захист закріплене в ст. 10 Загальної декларації прав людини. Також, воно відображено і у ст. 55 Конституції України. Тож кожному гарантується право на судовий захист від протиправної поведінки будь-якої особи, оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльно-

сті органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Після використання всіх національних засобів правового захисту громадянин має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Судовий захист – необхідна і ефективна гарантія реального забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

■ Адміністративний захист. Відбувається шляхом розгляду справ і захисту прав громадян у спеціально уповноважених державних органах або вищими органами виконавчої влади. Як початкову інстанцію для розгляду претензії владної установи особа може вибрати або орган влади, або суд. І особа має право звернутися до суду, якщо незадоволена результатами розгляду справи (звернення) відповідним органом влади.

ХТО В УКРАЇНІ МОЖЕ НАДАВАТИ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ?

В Україні є безліч суб'єктів, які надають юридичні послуги: юридичні консультації, адвокатські об'єднання, юридичні фірми, приватні адвокати. Набір послуг, які ними надаються, зазвичай однаковий, але деякі з них спеціалізуються на певних сферах, наприклад супровід підприємницьких відносин, оподаткування, цивільні та сімейні справи, спадкування, кримінальне, трудове право, представництво у судах різної юрисдикції тощо. Зазвичай послуги є платними. Розмір оплати може залежати від складності проблеми, тривалості вирішення, досвіду та рівня юриста та навіть місцевої цінової політики.

Для визначеного кола осіб держава передбачає механізм забезпечення надання такої допомоги безоплатно.

Безоплатна правова допомога – правова допомога, що гарантується державою та повністю

або частково надається за рахунок коштів державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел.

У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ?

Безоплатна первинна правова допомога охоплює такі види правових послуг:

- надання правової інформації, консультацій та роз'яснень з правових питань;
- складання заяв, скарг та інших документів правового характеру (окрім процесуальних);
- надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Вторинна безоплатна правова допомога включає:

- захист від обвинувачення;
- здійснення представництва інтересів осіб у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- складання документів процесуального характеру.

Безоплатна первинна правова допомога надається кожній особі, тобто громадянам України, іноземцям, особам без громадянства, в тому числі біженцям, які перебувають під юрисдикцією України.

Безоплатна вторинна правова допомога надається:

- малозабезпеченим особам, середньомісячний сукупний дохід сім'ї яких нижчий від суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних

груп населення, а також інвалідам, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше ніж двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;

- дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, безпритульним дітям, дітям, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

- особам, до яких застосовано адміністративне затримання чи адміністративний арешт; підозрюваним у вчиненні злочину особам, які затримані органами дізнання та слідства; особам, до яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, та особам, у справах яких, відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу України, участь захисника є обов'язковою;

- особам, за якими законами України закріплено право на безоплатну правову допомогу, а саме:

- особам, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» (до моменту прийняття рішення про надання статусу біженця та у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця);

- ветеранам війни та особам, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особам, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особам, які належать до числа жертв нацистських переслідувань (щодо питань, пов'язаних з їх соціальним захистом);

- особам, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи (протягом розгляду справи в суді);

- особам, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку (протягом розгляду справи в суді);

- особам, реабілітованим відповідно до законодавства України (щодо питань, пов'язаних з реабілітацією);

- громадянам держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземцям та особам без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

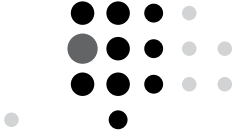
КУДИ ЗВЕРТАТИСЬ ОСОБАМ ЗА БЕЗОПЛАТНОЮ ПРАВОВОЮ ДОПОМОГОЮ?

- Громадські приймальні при головних управліннях юстиції (для отримання безоплатної первинної правової допомоги необхідно надіслати або подати письмове звернення безпосередньо до приймальні або особисто звернутись під час особистого прийому осіб, які потребують безоплатної первинної правової допомоги).

- Центри з надання безоплатної первинної правової допомоги при органах влади (державні адміністрації, органи місцевого самоврядування).

- Центри з надання безоплатної первинної правової допомоги при об'єднаннях громадян (громадські організації, спілки, благодійні фонди тощо).

- Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі (здійснюють надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративне затримання чи адміністративний арешт; підозрюваним у вчиненні злочину особам, які затримані органами дізнання та слідства; особам, до яких як запобіжний захід обрано взяття під варту; особам, у справах яких відповідно до положень Кри-

мінального процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою).

Яким особам гарантоване надання вторинної правової допомоги:

- особам, до яких застосовано адміністративне затримання чи адміністративний арешт;
- підозрюваним у вчиненні злочину особам, які затримані органами дізнання та слідства;
- особам, до яких як запобіжний захід обрано взяття під варту;
- особам, у справах яких відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою.

Цікавим також є питання, чи можуть громадяни оскаржити дії осіб, які надавали неякісну безоплатну правову допомогу.

Так, громадяни можуть оскаржувати дії чи бездіяльність осіб, які повинні надавати безоплатну правову допомогу. Відповідно до закону дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду звернень про надання безоплатної правової допомоги, надання неякісної правової допомоги можуть бути оскаржені в установленому законом порядку до суду та в адміністративному порядку. Відмова органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, установи у наданні безоплатної первинної правової допомоги, службових та посадових осіб у наданні первинної правової допомоги може бути оскаржена в установленому законом порядку до суду. Рішення центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги також можуть бути оскаржені в установленому законом порядку до суду. Винні особи несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

12. ПРАВОВИЙ СТАТУС, ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ

**Андрій Черноусов,
провідний експерт ГО «Харківський
інститут соціальних досліджень»**

ПРАВОВИЙ СТАТУС І ЙОГО СКЛАДОВІ

Правовий статус – це встановлене нормами права положення його суб'єктів, яке реалізується через сукупність їхніх прав і обов'язків.

Складові правового статусу:

- правосуб'єктність, яка включає правоздатність, дієздатність, деліктоздатність;
- гарантії діяльності;
- відповідальність працівника поліції.

Правоздатність – це передбачена нормами права здатність (можливість) індивіда мати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки. Правоздатність виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи.

Дієздатність – це здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від фізичного стану, віку особи, а також інших особистих якостей людини, що з'являються у неї в міру розумового, фізичного, соціального розвитку.

Деліктоздатність — це здатність особи не-

сти юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну її протиправними діями. Виражається в здатності суб'єкта самостійно усвідомлювати свій вчинок і його шкідливі результати, відповідати за свої протиправні дії і нести за них юридичну відповідальність

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТУСУ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Права та обов'язки, функції та межі компетенції визначаються низкою нормативно-правових актів, починаючи від міжнародних та Конституції України та закінчуючи законами та підзаконними нормативними актами.

СКЛАДОВІ НЕФОРМАЛЬНОГО СТАТУСУ

Права людини – поліцейського

Права людини є не лише об'єктом охорони поліцією, її основним напрямком діяльності, а що важливо – поліцейські так само, як і інші громадяни, мають права людини. Звичайно, обсяг окремих прав та способи їх реалізації можуть відрізнятися від звичайних громадян. Так, наприклад, у більшості країн поліцейським заборонено страйкувати або участь у страйках суворо регламентована. Це пов'язано зі специфікою правоохоронної діяльності, частиною якої є охорона громадського порядку, охорона мирних зібрань. Решта прав, таких як право на життя, свобода від катувань, право на свободу, не можуть бути обмежені.

У 2008 році Харківським Інститутом Соціальних Досліджень було проведено соціологічне дослідження про стан дотримання прав працівників поліції (3000 поліціонерів по всій країні). Згідно з результатами, 78% респондентів відзначили, що їхні права менш захищені, аніж права звичайних громадян. Загалом, відчуття незахищеності працівника поліції негативно впливає на готовність виконувати правоохоронні функції та його резистентність до корупції. Тому пропонуємо невеличкий огляд щодо

реалізації окремих прав поліцейського. Враховуючи, що подібне дослідження є унікальним, інших джерел такої інформації ми не знайшли, пропонуємо дані дослідження 2008 року.

Право поліцейського на життя

Кожному гарантується право на життя (Загальна Декларація прав людини, ЄКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права).

Опитування засвідчило, що 28% працівників поліції зіштовхуються з загрозою своєму життю часто, а ще 31% – кілька разів на рік. Понад половина вказує, що існуюче нормативно-правове забезпечення застосування зброї та спеціальних засобів є недостатнім.

За даними МВС України безпосередньо на службі з охорони правопорядку в середньому щорічно гине 25-30 працівників поліції, 250-300 – одержують поранення.

Право поліцейського на гідну оплату праці

Кожній людині, яка працює, гарантується гідна винагорода (МПГПП).

Більша частина, а саме 78,5% працівників, вказує на те, що їм не вистачає грошей на необхідні речі та продукти.

95,6% працівників поліції не вважають свою заробітну плату справедливою та достатньою для підтримки нормального рівня свого життя.

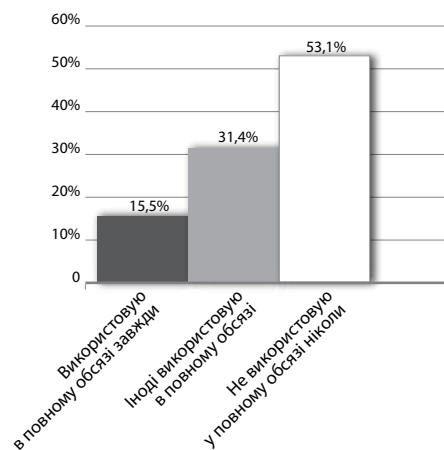
46,7% вважають, що отримують заробітну плату не в повному обсязі. Дані дослідження вказують на те, що, на жаль, незважаючи на численні декларації про підвищення окладів працівникам поліції, становище, в якому перебуває поліцейський, інакше, як скрутним, не назвеш. Особливо пригнічує становище рядового складу. Так, серед опитаних рядового складу поліції кількість тих, кому не вистачає грошей на найнеобхідніше, становить 42,1%. Ще 52,6% указують, що всі кошти йдуть на продукти й необхідні недорогі речі. Таким чином, 94,7% рядового складу поліції оцінюють становище своєї родини як таке, що межує з бідністю.

Право на відпочинок та щорічну відпустку

Відповідно до ст. 45 Конституції України кожен, хто працює, має право на відпочинок. Аналіз забезпечення цього права у працівників органів внутрішніх справ дозволив зробити висновок, що 29,4% респондентів практично не відпочивають у дні державних свят, які є вихідними. 12,3% опитаних взагалі не мають такої можливості.

Малюнок 1

Розподіл відповідей на запитання «Чи використовуєте ви належну вам щорічну відпустку в повному обсязі?»

Як бачимо з діаграми, лише трохи більше половини використовує завжди в повному обсязі власну щорічну відпустку. Це негативно впливає на рівень задоволеності роботою та на ефективність самої роботи.

Право поліцейського на житло та соціальний захист

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (МПСЕКП).

Слід зауважити, що Конституція України гарантує свої громадянам право на житло. Так, ст. 47 проголошує, що «кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, при-

дбати його у власність або взяти його в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них оплату відповідно до закону».

Проведене опитування працівників поліції показує, що в органах внутрішніх справ нестача житла стала справжньою проблемою. Так, 41,5% опитаних указали, що їхня родина не має власної квартири (будинку). Ще 21,7% респондентів проживають разом із родичами й мають потребу в додатковому житлі. Особливо високий відсоток працівників, що не мають житла, – серед молодих працівників ОВС. Так, понад половина (53,5%) працівників у віці до 29 років не має ніякого власного житла. Ще 22,9% цієї вікової категорії проживають у родичів і мають потребу в поліпшенні житлових умов.

Одним із факторів, вплив якого на питання забезпеченості житлом досліджувався, є стаж роботи в ОВС. Так, аналіз даних показав, що серед працівників із вислугою до 3 років не мають де жити 49,7%. Ще 23,5% проживають із родичами й мають потребу в поліпшенні житлових умов. Разом – 73,2%.

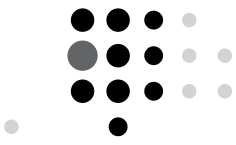
Ситуація трохи поліпшується у працівників зі стажем служби понад 10 років. Так, серед працівників зі стажем служби в ОВС 11-15 років уже 37,0% указують, що вони забезпечені власним житлом, понад 25 років – 71,9%. Однак високий відсоток забезпечених житлом у цих категоріях, скоріше, забезпечувався свого часу ще за рахунок ресурсів радянської міліції, де житло було одним із найважливіших мотивуючих факторів служби.

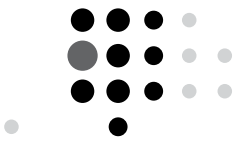
Уявлення респондентів про загальну ситуацію з захищеністю прав та основних свобод працівника ОВС тісно пов'язане з тим, наскільки вони самі відчувають себе соціально захищеними. Так, серед тих, хто відчуває себе соціально захищеним, 28,8% вважають права поліцейського менш захищеними, ніж у пересічного громадянина; серед тих, хто відчуває себе соціально незахищеним, такої думки дотримуються 87,8%.

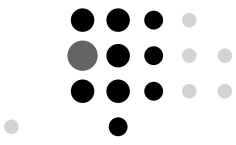
Під час аналізу правового та соціального статусу у працівника поліції стає зрозуміло, що вимога щодо дотримання прав та свобод людини і висока ефективність поліцейської діяльності на пряму залежать від рівня забезпечення прав самого поліцейського. Вирішення питань соціально-правового захисту поліцейського має стати пріоритетним напрямком реформування органів внутрішніх справ України.

ДЖЕРЕЛА

- Загальна Декларація прав людини (1948)
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966)
- Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права (1966)
- Європейська Конвенція захисту прав людини та основоположних свобод (1950)
- Декларація про поліцію (2001)
- Європейський Кодекс поліцейської етики (2001).
- Конституція України (1996).
- Закон України «Про Національну поліцію» (2015)
- Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України (1996)
- Стан захищеності прав, основних свобод і соціальних гарантій працівників ОВС України: монографія / Ю.Л. Белоусов, Д.О. Кобзін, Ю.О. Свеженцева та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко.– К.: «Агенство «Україна», 2008. – 204 с.

Автори

Олександра Делеменчук – координаторка міжнародних програм Центру Громадянських Свобод

Денис Кобзін – Голова ГО «Харківський інститут соціальних досліджень»

Олександра Матвійчук – голова правління Центру Громадянських Свобод, координаторка Євромайдану SOS

Олександр Москалюк – експерт з конституційного права, к.ю.н., доцент

Ольга Омельчук – магістр державного управління, адвокат, експертка Інституту політичної освіти

Олександр Павліченко – експерт Харківської правозахисної групи

Валерія Рибак – директорка ГО «Вектор прав людини»

Андрій Черноусов – провідний експерт ГО «Харківський інститут соціальних досліджень»

Укладачка

Олена Давліканова – координаторка проектів Представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні

Контакти

Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні
вул. Пушкінська, 34, м. Київ, 01004, Україна

Тел.: +38-044-234-00-38 | факс: +38-044-451-40-31
Всі тексти доступні за веб-адресою:
<http://www.fes.kiev.ua>

Замовлення/ контакти:
mail@fes.kiev.ua

Погляди, висловлені в даній публікації, не обов'язково відображають погляди Фонду ім. Фрідріха Еберта або організацій, де працюють автори.